PREGLEDNI ČLANAK
DOI: https://doi.org/10.52328/t.9.2.4 PRIMLJENO: 11. travnja 2026.

Srbi u Zagrebu 1991. — 1995.: Jedan prilog kulturi sjećanja

FILIP ŠKILJAN
Institut za istraživanje migracija, Zagreb

Rad je prilog istraživanju položaja i perspektive Srba u Zagrebu tijekom razdoblja socijalizma, raspada Jugoslavije pa do završetka Domovinskog rata, s posebnim naglaskom na svakodnevni život, diskriminaciju, ratna stradanja, migracije i promjene nacionalnog identiteta. Istraživanje je utemeljeno na metodi usmene povijesti odnosno na iskazima pripadnika srpske zajednice u Zagrebu prikupljenima tijekom 2025. godine, koji su uspoređeni s dokumentacijom i svjedočanstvima nastalima tijekom samoga rata, osobito biltenima Srpskog demokratskog foruma.
Rad pokazuje kako se položaj zagrebačkih Srba tijekom ranih 1990-ih radikalno promijenio. Nacionalna pripadnost, koja u svakodnevnom životu socijalističkog Zagreba često nije predstavljala presudan element društvenih odnosa, postala je važnim obilježjem prema kojem su pojedinci bili prepoznavani i diskriminirani. Iskazi kazivača svjedoče o otpuštanjima i degradaciji na radnom mjestu, problemima s državljanstvom, gubitku stanarskih prava, prijetnjama, policijskim ispitivanjima, nasilju, miniranju imovine te odlascima iz Zagreba. Istodobno, pojedinačna svjedočanstva pokazuju i primjere solidarnosti i pomoći hrvatskih prijatelja, susjeda i kolega.
Posebna se pozornost posvećuje demografskom padu srpske zajednice te procesima etnomimikrije i asimilacije. Rad pokazuje da smanjenje broja Srba nije bilo posljedica samo ratnog iseljavanja, nego i promjena u nacionalnom izjašnjavanju, osobito među mlađim generacijama i osobama iz nacionalno mješovitih brakova. Zaključno se ističe da ratne posljedice nisu prestale završetkom oružanih sukoba, već su nastavile djelovati kroz promijenjenu demografsku strukturu, slabljenje društvenih mreža, narušeno povjerenje i prikrivanje ili neprenošenje nacionalnog identiteta. Istraživanje stoga predstavlja prilog razumijevanju svakodnevice zagrebačkih Srba i njihova mjesta u kulturi sjećanja na iznimno turbulentno razdoblje u kojem je došlo do dramatičnih promjena u demografskom i društvenom smislu, ali i u osjećaju sigurnosti i perspektive ove zajednice.

KLJUČNE RIJEČI: *Srbi u Zagrebu; Domovinski rat; usmena povijest; kultura sjećanja; etnomimikrija; asimilacija; diskriminacija; nacionalni identitet*

/ Uvod – metodologija istraživanja

Usmena povijest prije svega bilježi iskaze običnog čovjeka, iskaze koji govore o njegovoj svakodnevici i njegovom životu, ali ona uz pomoć toga svjedočenja bilježi svakodnevicu proživljene epohe, odnosno povijesnoga trenutka.[1] Budući da ljudski život ima granice, svakodnevno nam u nepovrat odlaze brojne informacije koje nam potencijalni kazivači mogu dati. Dva rata koja su vođena sredinom i krajem dvadesetoga stoljeća uvelike su uništila i opustošila ono što je čuvano stoljećima. Sjećanja i dokumenti koje smo prikupili tek su reminiscencije toga što je ostalo od sjećanja na posljednji rat, a stupanj devastiranosti srpske zajednice uslijed asimilacije i etnomimikrije u urbanim sredinama poput Zagreba mnogo je veći nego što je to slučaj primjerice u istočnoj Slavoniji i Baranji gdje usprkos ratnim događajima cjelovitost zajednice nije toliko narušena. Na području Zagreba Srbi su činili značajan postotak stanovnika u predratnom periodu, u vrijeme socijalističke Jugoslavije. U Zagrebu je u proljeće 1991. godine živjelo 44.384 osoba koje su se izjašnjavali kao Srbi. Tijekom posljednjeg rata brojni Srbi iselili su iz grada zastrašeni općom antisrpskom i antijugoslavenskom retorikom, prijetnjama, gubitkom državljanstva, gubitkom zaposlenja ili gubitkom stanarskog prava. Stoga su Srbi koji su nastavili živjeti u Zagrebu dragocjeni kazivači koji mogu svjedočiti o vremenu posljednjeg rata i o događajima koji su prethodili ratu, odnosno koji su uslijedili nakon prestanka sukoba. Potrebno je dakle istaknuti da je ovaj rad temeljen na tzv. kulturi sjećanja i usmenoj povijesti te na dokumentiranim stradanjima Srba u Zagrebu koja su sistematski popisana u biltenima Srpskog demokratskog foruma koji su izlazili između 1991. i 1994. godine. Sjećanja pojedinaca koja su prikupljena ne moraju nužno biti i točna. Ona nam samo pokazuju na koji način pojedinci doživljavaju svoju prošlost, kako onu osobnu, tako i onu stanovnika srpske nacionalnosti iz svojega grada. U tekstu smo željeli pokazati na koji su način Srbi velikih gradova poput Zagreba doživljavali

1 Tekst je nastao u okviru znanstveno-istraživačke djelatnosti istraživača na multidisciplinarnom projektu "Devedesete" Arhiva Srba u Hrvatskoj i Srpskog narodnog vijeća.

ratna stradanja i općenito svakodnevicu u ratu, a njihova smo sjećanja zapisali jer ne postoje ili su vrlo oskudni arhivski zapisi. Sjećanja pojedinaca nakon trideset godina od samih događanja vrlo su često izmijenjena u odnosu na sjećanja koja bismo dobili da smo intervjue provodili neposredno nakon događanja. Dakako, na taj način treba promatrati tekst koji iznosi dijelove životnih priča kazivača u kojima oni donose svoje subjektivne prosudbe i zaključke na temelju proživljenoga iskustva ili iskustva svojih roditelja.

U istraživanju smo pokušali doći do preciznih informacija o pojedinim temama iz prošloga rata. Usmeni iskazi su prikupljeni 2025. na jednom malom, ali relativno indikativnom uzorku. Radilo se o sedam muškaraca i dvije žene koji su rođeni u periodu između 1947. i 1985. u Zagrebu i izvan Zagreba. Ukoliko su rođeni izvan Zagreba, sada žive u Zagrebu i proveli su dio ključnog perioda za ovaj tekst u Zagrebu. Svi ispitanici su visoko obrazovani te se radilo o ljudima koji su željeli razgovarati na temu posljednjega rata. Svi kazivači su na neki način povezani sa srpskim udrugama ili ustanovama u Gradu Zagrebu. Temelj ovoga rada čine upravo iskazi prikupljeni metodom usmene povijesti. Razgovori s kazivačima omogućili su rekonstrukciju iskustava i svakodnevice zagrebačkih Srba u razdoblju socijalizma, raspada Jugoslavije, rata te poslijeratnih godina iz perspektive samih sudionika tih događaja. Riječ je o svjedočanstvima koja ne predstavljaju samo izvor podataka o konkretnim događajima, nego i o osobnim doživljajima, osjećajima straha, nesigurnosti, pripadnosti i promjenama u odnosu prema vlastitom nacionalnom identitetu. Upravo zbog toga usmeni iskazi u ovome radu nisu tek ilustrativni dodatak postojećoj dokumentaciji, nego jedan od temeljnih izvora na kojima se zasniva analiza položaja Srba u Zagrebu između 1991. i 1995. godine.[2] Uspoređivanjem pojedinač-

2 Ova su pitanja bila postavljena kazivačima: ime i prezime (samo za potrebe istraživača); Kako je bilo živjeti u Zagrebu u vrijeme socijalizma? Kako je tada bilo biti Srbin u Zagrebu? Kako vam je bilo uklopiti se u zagrebačko društvo ako ste došli iz neke druge sredine? Ako ste rođeni u Zagrebu, kako je bilo provesti djetinjstvo u Zagrebu? Da li ste kao Srbin imali problema u školi, u društvu? Što mislite kako je bilo živjeti u vrijeme posljednjeg rata kao Srbin u Zagrebu? Ako ste živjeli u Zagrebu u to vrijeme, navedite svoja iskustva (dobra i loša)? Kako ste se osjećali na radnom mjestu, među prijateljima, među poznanicima, susjedima i slično? Da li ste morali pobjeći iz grada? Da li ste se bojali za svoj život? Jeste li i na koje načine bili diskriminirani? Da li ste bili mobilizirani u Hrvatsku vojsku i ako jeste kako ste se osjećali na ratištu? Nakon rata, kakav je bio stav Zagrepčana prema Srbima u Zagrebu? Kakva su vaša iskustva u vezi toga? Koliko su vam važne srpske organizacije u Zagrebu za očuvanje vašeg nacionalnog identiteta (SDSS, SPC, Vijeće srpske nacionalne manjine Grada Zagreba, SKD

nih životnih priča moguće je uočiti određena zajednička iskustva, ali i razlike koje proizlaze iz generacijske, socijalne, profesionalne i obiteljske pozadine pojedinih kazivača. Ovo je tek jedan prilog otvaranju teme i najava provođenja širih i sadržajnijih istraživanja, u koja bi se uključile ponajprije sociološka i politološka znanost. U ovom tekstu ćemo navesti uvodno nekoliko činjenica i podataka iz povijesti Srba u Zagrebu, a posebno ćemo se baviti iskazima kazivača o položaju i životu Srba u Zagrebu u predratnom i ratnom razdoblju, o procesima asimilacije i mimikrije i o perspektivama srpske zajednice.

/ O prošlosti Srba u Zagrebu

Srpski korpus u Zagrebu do 1941. imao je znatno veći značaj od svojega brojčanog udjela u ukupnom stanovništvu grada. Od kraja 18. stoljeća, osobito nakon Patenta o toleranciji cara Josipa II. iz 1781. godine, Srbi se počinju trajnije naseljavati u Zagrebu, a među prvim doseljenicima isticali su se trgovci i obrtnici. Tijekom 19. stoljeća postupno se oblikovala snažna srpska građanska zajednica koja je dala važan doprinos gospodarskom, političkom, kulturnom i društvenom razvoju hrvatske metropole. Posebno važnu prekretnicu predstavlja 1861. godina, kada su u Hrvatskom saboru priznati ravnopravnost Rimokatoličke i Pravoslavne Crkve, ravnopravnost ćirilice s latinicom te postojanje srpskog naroda u Hrvatskoj. Srpski političari ubrzo su počeli zauzimati istaknuta mjesta u hrvatskom političkom i upravnom životu. U vrijeme modernizacijskih reformi bana Ivana Mažuranića pojedinci su se nalazili na najvišim funkcijama Civilne Hrvatske i Slavonije: Jovan Živković bio je podban i predstojnik Odjela unutrašnjih poslova, Livije Radivojević predsjednik Stola sedmorice, a Nikola Krestić predsjednik Hrvatskoga sabora. Time je srpska politička elita aktivno sudjelovala u izgradnji modernoga hrvatskog društva i institucija. Krajem 19. stoljeća Zagreb postaje jedno od najvažnijih središta srpske politike i gospodarstva u Hrvatskoj. Osnivanje Samostalne srpske stranke 1881., Srpske banke 1895. godine, Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga 1897. te društva Privrednik iste godine svjedočilo je o jačanju gospodarske moći i organiziranosti srpskoga građanstva. Srpski poduzetnici, trgovci i bankari bili

Prosvjeta i slično…)? Da li vidite razlike u generacijama vezane za identitet? Da li više drže do identiteta starije generacije ili mlađe? Što očekujete od svoje djece?

su važni sudionici gospodarskog života Zagreba, a gospodarske veze srpskih i hrvatskih poslovnih krugova pridonosile su i političkom približavanju te razvoju hrvatsko-srpske suradnje. U međuratnom razdoblju srpska zajednica u Zagrebu dodatno je narasla. Uz tradicionalno snažan sloj trgovaca i obrtnika pojavljuje se sve brojniji krug industrijalaca, poduzetnika, bankara, intelektualaca i državnih službenika. Zagreb je kao veliko administrativno, gospodarsko i financijsko središte privlačio Srbe iz različitih dijelova Hrvatske i tadašnje Jugoslavije. Srpska zajednica tako je do 1941. postala važan dio urbanoga društvenog tkiva grada. Ukupno gledajući, značaj Srba u Zagrebu do 1941. ne treba promatrati samo kroz broj stanovnika, nego prije svega kroz njihov institucionalni, gospodarski, politički i kulturni doprinos. Srpska pravoslavna crkvena općina, gospodarske ustanove poput Srpske banke i Privrednika, trgovci, industrijalci, političari i intelektualci stvorili su razvijenu mrežu institucija koja je omogućila očuvanje nacionalnog identiteta, ali i aktivno sudjelovanje Srba u razvoju Zagreba. Do početka Drugoga svjetskog rata Srbi su stoga predstavljali jedan od važnih i nezaobilaznih sastavnih dijelova zagrebačkog građanskog društva i njegove moderne povijesti (Damjanović, 2020; Vitković, 1985; Medaković, 2004).

Kako su Srbi u Zagrebu živjeli u vrijeme socijalizma?

Nesumnjivo je najvažniji dokument Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske. Osnova ustavnopravnog razvoja NR/SR Hrvatske u čitavu poslijeratnom razdoblju sadržana je u definiciji: "Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni. Nacionalnim manjinama u Hrvatskoj osigurat će se sva prava na nacionalni život."

Nakon 1945. Srbi u Zagrebu ulaze u novo društveno i političko razdoblje u kojem se nacionalni identitet sve više podređuje nadnacionalnom jugoslavenskom okviru, osobito u prvim desetljećima socijalističke Jugoslavije. U Zagrebu, kao izrazito urbanom i multietničkom središtu, procesi modernizacije, industrijalizacije, doseljavanja i sklapanja mješovitih brakova dodatno su pridonosili promjenama u načinu očitovanja srpskog identiteta. Ipak, srpska zajednica nije nestala iz javnog i kulturnog života Zagreba: važnu su ulogu

imali Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Srpska pravoslavna crkvena općina, kulturne i izdavačke aktivnosti te različiti oblici društvenog organiziranja. Posebno je važno istaknuti da je Prosvjeta, osnovana 1944., nakon rata djelovala kao važna kulturno-prosvjetna institucija Srba u Hrvatskoj, iako je njezino djelovanje tijekom socijalističkog razdoblja bilo podložno političkim i ideološkim okvirima tadašnjega sustava. Zagreb je pritom ostao jedno od najvažnijih središta srpskoga kulturnog i društvenog života u Hrvatskoj, a brojnost Srba u gradu osobito je porasla tijekom druge polovice 20. stoljeća. Tijekom 1980-ih, usporedno s općom krizom jugoslavenskog sustava i jačanjem nacionalnih pitanja, dolazi i do postupnog snažnijeg artikuliranja srpskog identiteta, što će početkom 1990-ih dobiti potpuno novu političku dimenziju (Bilandžić, 1999; Radelić, 2006/2008; Roksandić, 1991.)

Nakon velikih stradanja u Drugom svjetskom ratu prilično je promijenjena struktura srpskog stanovništva u gradu Zagrebu u prvim godinama socijalističkog perioda. Staro građansko stanovništvo, odnosno Srbi koji su desetljećima prije gradili dio identiteta grada Zagreba, uvelike nestali (iseljeni, ubijeni u zatvorima i logorima ili asimilirani) u vrijeme okupacije i NDH, a u grad su se tijekom desetljeća socijalizma doselili novi stanovnici, uglavnom iz ruralnih zona Hrvatske, nešto manje Bosne i Hercegovine i Srbije. U Zagreb se nakon Drugog svjetskog rata doselilo mnogo Srba s područja Banije, Korduna i iz Like, potom zapadne Slavonije i Dalmatinske zagore. U prvim mjesecima nakon ulaska partizana u Zagreb bilo je predano čak 23.000 molbi za 80.000 osoba (koje, dakako, nisu bile sve srpske nacionalnosti) koje su tražile dozvolu za boravak i rješenje za stan. Priljev u grad je bio oko 5000 ljudi mjesečno.

Popisi stanovništva od 1880. do 2021. i broj Srba u Zagrebu[3]

godina	Zagreb
1880.	983
1890.	1266
1900.	2200

3 Podaci su preuzeti iz: *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske : 1880. — 1991. po naseljima* / priredili Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić ; izrada zemljovida Dragutin Platužić, Zagreb 1998. te s službene stranice Državnog zavoda za statistiku i njihovih internih popisa gdje su doneseni točni podaci o narodnosti po naseljima. (www.dzs.hr).

1910.	3190
1921.	9293
1931.	13279
1948.	13339
1953.	17540
1961.	23908
1971.	37409
1981.	37331
1991.	44384
2001.	18811
2011.	16645
2021.	11316

O doseljavanju Srba na područje grada Zagreba u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata govore priče kazivača i kazivačica iz grada Zagreba. Doseljavanja u grad najčešće su bila radnog i obrazovnog karaktera. Naime, zbog teškog života na vrlo često porušenom selu i mogućnosti lakšeg zapošljavanja u gradu Srbi s područja ruralnih zona Hrvatske doseljavali su u najveći hrvatski grad koji je nudio zaposlenja svima – od najnižih poslova poput radova u građevinskom sektoru do najviših pozicija u društvu – od direktora u poduzećima, visokih vojnih i milicijskih pozicija do profesora, novinara, liječnika, inženjera i slično.

Kazivač iz Zagreba (r. 1973.) kazuje o doseljavanju svojeg oca u Zagreb:

> Moj otac je ratno siroče koje je odraslo u domu u Sarajevu. Nakon što je navršio 18 godina dobio je šup kartu i otišao je u Zagreb gdje je živio od 1965. godine. Radio je u uljari od njezina osnutka do svoje mirovine. Mama je upoznala tatu u Zagrebu i ondje su kupili mali stan na Trnju.

Brakovi su najčešće sklapani u gradu, a nemali broj tih brakova su bili nacionalno mješoviti. U vrijeme socijalističke Jugoslavije važno političko i ideološko uporište bila je ideja bratstva i jedinstva, a vjerovalo se da su najbolji graditelji i čuvari tih odnosa bili upravo nacionalno mješoviti brakovi i djeca iz takvih brakova koja su se u velikom broju slučajeva izjašnjavala kao Jugoslaveni.

Mnogo je ljudi željelo svoju djecu poslati u grad radi daljnjeg školovanja. Naime, ostanak na selu značio je težak život i nesigurnu egzistenciju. Odla-

zak u grad omogućivao je mladim ljudima da pronađu nakon završene škole zaposlenje u nekoj od tvornica, poduzeća, a ako su bili vrijedni i završili studij i na nekom lakšem i bolje plaćenom poslu. Mnogi su uz školovanje radili kako bi osigurali kvalitetniji život svojoj obitelji, odnosno kako bi svoje roditelje oslobodili brige o plaćanju smještaja, režija i prehrane. Kazivač rođen 1968. u Zagrebu govori o doseljavanju svojih roditelja:

> Moji roditelji su iz ogulinskog kraja i u Zagreb su došli 1956., odnosno 1961. Bili su ovdje već neki ljudi iz okolice Ogulina i onda im se rodila kćer. Kako su radili u tvornici Končar trebalo im je da netko čuva tu djevojčicu i tako je moja mama došla u Zagreb. Ovdje je završila ekonomsku školu i zaposlila se u Školskoj knjizi. Tata je došao u Zagreb za poslom 1961. Radio je u Auto Hrvatskoj i završio je fakultet 1973. godine. Prvo su roditelji kupili stan na Zapruđu , a poslije stan na Sopotu.

Kazivačica rođena 1950. govori o svojem iskustvu doseljavanja u Zagreb kao djevojke od 15 godina:

> Do 1965. sam živjela u Vrhovinama. Onda sam došla u gimnaziju u Zagreb. Moja je majka ovdje završila gimnaziju, pa smo imali i rodbinu u Zagrebu. Međutim, nisam stanovala kod njih nego sam živjela u đačkom, pa u studentskom domu. Bilo je odlično u domu. Ondje sam se naučila samostalnosti. U to vrijeme nije se pitalo za nacionalnost.

Brojne su se osobe školovale u Zagrebu, a potom se vraćale u svoje sredine. Ipak, kao stručnjaci su bili traženi u novim bolničkim centrima koji su građeni u Zagrebu početkom osamdesetih. Kazivač rođen 1947. u okolici Petrinje prisjeća se kako je nakon završenog studija neko vrijeme radio u svojoj sredini, a potom se preselio nakon ponuđenog radnog mjesta u Zagreb:

> Od 1981. sam u Zagrebu kao liječnik u Vojnoj bolnici. Ondje su radili liječnici u uniformama, a ja sam bio građansko lice.

Iz svih je iskaza vidljivo da je Zagreb privlačio ljude iz raznih dijelova bivše države, a posebno Srbe i Hrvate iz ostalih dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Oni su u Zagrebu pronalazili poslove koji su im omogućivali da dobro žive. Redovito su dobivali radna mjesta na kojima su mogli doživjeti mirovinu, a nemali broj puta su dobivali i stanove. Povoljni krediti omogućivali su svim građanima tadašnje Jugoslavije kupovinu novih stanova koji su se uvelike gradili u novozagrebačkim i drugim kvartovima. Veliki broj Srba bio je zaposlen

u velikim tvornicama, jedan dio njih došli su u Zagreb na školovanje, a mnogi zaposleni su istovremeno završavali pojedine dodatne škole kako bi dobili bolju poziciju u firmi u kojoj su radili. Svi intervjuirani spominju činjenicu da do 1971. nije bilo nikakvih nacionalističkih ekscesa i da nitko nije spominjao nacionalnost, iako je u sredinama odakle su potekli svima bila dobro poznata nacionalnost svakog pojedinca. Dakle, u urbanim sredinama u prvoj fazi socijalističkog razdoblja do 1971. nije se posebno isticala nacionalnost ili vjeroispovijest pojedinca. U javnom prostoru su osuđivane nacionalističke pojave, a bile su i kažnjive. Nacionalno mješoviti brakovi uglavnom su sklapani u matičnim uredima, s obzirom da je kod Srba u Hrvatskoj maha uzela ateizacija.

/ Prve pojave nacionalizama

Srbi u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata nisu pokušavali razvijati svoju autonomiju unutar Hrvatske, što je bilo u skladu s državnom politikom rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Zahtjevi za kulturnom i političkom autonomijom rasli su usporedno s rastom zahtjeva Hrvata za što većom samostalnosti Hrvata u Jugoslaviji. Dakle, usporedno s porastom hrvatskih zahtjeva za samostalnijom i jačom republikom unutar Jugoslavije rasle su i srpske aspiracije. Savka Dabčević Kučar i Miko Tripalo zahtijevali su usklađivanje broja zaposlenih Srba u državnim službama s njihovim udjelom u pučanstvu Hrvatske. To je postignuto u poslovodnim strukturama i gospodarstvu, ali nije u tijelima vlasti, policiji, vojsci, Savezu komunista Hrvatske i pravosuđu. Neki su Srbi taj pokušaj usklađivanja nacionalne strukture stanovništva s radnim mjestima doživjeli kao nacionalizam i oživljavanje ustaštva, kako piše Zdenko Radelić. U raspravama o amandmanima u CK SKH svi su bili suglasni da su Srbi konstitutivan narod u Hrvatskoj. Postojale su samo dileme oko toga da li u Ustavu treba stajati Srbi u Hrvatskoj ili srpski narod u Hrvatskoj. Na kraju je u novi Ustav iz 1974. uvedena formula "srpski narod u Hrvatskoj". Tako je u Ustavu stajalo: "Socijalistička Republika Hrvatska je nacionalna država hrvatskog naroda, država srpskog naroda u Hrvatskoj i država narodnosti koje u njoj žive." Srbima je na taj način Ustavom ponovo priznata posebnost u odnosu na ostale narode i narodnosti Jugoslavije koje su živjele u Hrvatskoj.

Godina 1971. značila je promjenu u odnosima između Hrvata i Srba (Roksandić 1991; Radelić 2006/2008). Odnosi su se promijenili budući da je bilo

sve više onih kojima je nacionalnost bila i javno bitna, a počelo je i brojanje pozicija koje su Srbi u Hrvatskoj nerazmjerno zauzimali s obzirom na udio u broju ukupnog stanovništva.[4]

Kazivač rođen 1947. iz okolice Petrinje koji je došao studirati medicinu u Zagreb prisjeća se prvih pojava nacionalizama:

> Sjećam se kada sam studirao medicinu da smo na trećoj godini nabrajali kome bismo željeli ići na ispit iz patologije. Kaže moj kolega Jure da ima neka Anka Bunarević, ali je, p... joj materina, Srpkinja. Bilo je to prvi put da sam tako nešto čuo. Vidio sam da je 1991. moj Jure dobio funkciju.

Kazivačica rođena 1950. prisjeća se kako su njezini kolege Hrvati te 1971. govorili o neovisnoj Hrvatskoj. I njoj je osobno bila bitna nacionalnost, iako su se svi njezini bliski rođaci iskazivali kao Jugoslaveni.

> Sjećam se da sam 1971. imala jednog jako dobrog prijatelja Imoćanina koji je govorio dok smo kartali da kada mi budemo imali svoju državu onda ćeš ti B. biti ambasadorka. Meni je to bilo smješno i nisam to ozbiljno doživljavala. Sjećam se 1971. godine je netko rekao u studentskom domu da neka ja idem u Beograd studirati. Moji su me Imoćani zaštitili. U to su vrijeme na Savu dolazili i Čičak i Budiša i išli su od sobe do sobe. Družila sam se s ljudima s dramske i likovne akademije kojima uopće nije bilo bitno od kuda je tko. Tata je govorio idealistički o partizanima jer sa 16 godina otišao u partizane. Takvu smo sliku o komunizmu i o Drugom svjetskom ratu stvorili u djetinjstvu. Stoga sam idealizirala Tita i Jovanku. U mojoj su kući svi bili Jugoslaveni osim mene koja sam se iskazivala kao Srpkinja. Moji su svi od pamtivijeka Srbi, pa sam i ja Srpkinja.

Dakle, ponekad samo u šali, ponekad vrlo ozbiljno, Hrvati su spominjali svoju neravnopravnost unutar Hrvatske sa Srbima. Slika o komunizmu i Titu kod Srba bila je vrlo često idealistička, a brojni su Srbi u Hrvatskoj bili spremni biti Jugoslaveni za ideju jedinstvene Jugoslavije što je vidljivo i iz popisa 1981.

4 Vjeran Katunarić nalazi da su Srbi u Hrvatskoj činili 17,7 posto političkih rukovodilaca, 12,5 posto privrednih rukovodilaca, 11,9 posto pripadnika "sistemske inteligencije", 7,5 posto stručnjaka, 13,7 posto VKV i KV radnika, 18,4 posto NKV radnika, 5,8 posto obrtnika i 11,2 posto seljaka. (Prema Roksandić, 1991: 156—157.)

godine. Ipak, i mladi ljudi koji su bili nacionalno osviješteni, već su tada čuvali svoj nacionalni identitet koji kod Srba u Hrvatskoj nije uglavnom imao veze s vjerskim identitetom koji je posebno u ustaničkim krajevima gdje su Srbi imali velike žrtve, bio gotovo u potpunosti potisnut u korist antifašističke tradicije. Godina 1971. bila je velika prekretnica u odnosima Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Od tada, pa sve do kraja osamdesetih dolazi do sve jačeg ispoljavanja nacionalizama u cijelom društvu. Među Srbima se pokreću pitanja karaktera žrtava u Drugom svjetskom ratu, srpskih institucija, ćirilice i drugo. Pojava obnove pravoslavnih crkava u kasnim sedamdesetima i ranim osamdesetima značila je ujedno i povratak korijenima srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Iako je toga bilo relativno malo, ipak se u pojedinim sredinama poput slavonskih gradića Nove Gradiške, Slavonskog Broda, Slatine i Požege, ličkog centra Gospića, banijskih naselja Hrvatske Kostajnice i Hrvatske Dubice te kordunskog Slunja grade novi objekti ili obnavljaju ruševine nekadašnjih crkava, baš kao i u ruralnim zonama gdje su Srbi činili većinsko stanovništvo ili značajnu manjinu.

/ Kraj socijalizma i početak raspada Jugoslavije

U vrijeme prvih višestranačkih izbora demokratizaciju društva zamijenila je homogenizacija nacija. Krajem 1980-ih godina dolazi do buđenja nacionalizma i kod jednog dijela srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Srpski je nacionalizam bio raspirivan memorandumskim stajalištima[5] i politikom Slobodana Miloševića koji su putem medija inaugurirali tezu o ugroženosti Srba u Hrvatskoj. Poticala se ideja o formiranju posebne autonomne jedinice koja bi obuhvaćala područja Hrvatske nastanjena srpskim stanovništvom. Ipak, treba naglasiti da takav stav o rješavanju problema Srba u Hrvatskoj nisu imali Srbi građanske orijentacije, dakle u velikoj mjeri zagrebački Srbi o kojima govorimo u ovom tekstu. S druge strane pojavio se i hrvatski nacionalizam koji je težio formiranju neovisne Hrvatske izvan granica tadašnje Jugoslavije. S obzirom na ikonografiju koja se pojavljivala kod hrvatskog nacionalizma kod Srba u Hrvatskoj dolazilo je do obnavljanja straha od ponavljanja događaja iz 1941. godine. Posebno je takva situacija bila u ruralnim zonama gdje su Srbi

5 Memorandum SANU (1986).

teško stradali tijekom Drugog svjetskog rata. Budući da je najveći broj Srba u Zagrebu potjecao iz tih zona i kod njih su se javljali strah i neizvjesnost.

Da je već osamdesetih bilo pojave nacionalizama vidljivo je iz iskaza Zagrepčanina rođenog 1968. godine. On je već 1982. doživio prve nacionalističke ispade, a prvi ozbiljniji ispad doživio je na fakultetu 1989. kad mu je kolega vidio što piše pod nacionalnost u indeksu.

> Bili smo osmi razred (1982./1983.). Došli su neki huligani koji nisu bili iz naselja i počeli govoriti "Mi Hrvati". Tu sam prvi put doživio nacionalizam. U srednjoj sam školi imao prijatelja koji je isticao da je Hrvat, a kasnije se ispostavilo da je Srbin. Tata mu je bio Srbin u miliciji, a on je tajio svoju nacionalnost. Znalo se tko je tko osamdesetih, ali ja nisam osjetio to. Svi moji prijatelji su bili Hrvati, a ja sam bio Srbin. Prvi neugodni doživljaj je bio na fakultetu 1989. Neki je uzeo moj indeks i unutra je pisalo da sam Srbin. Onda je rekao: "*Što je to?*" "Piše Srbin, pa piše to što sam.", odgovorio sam.

Ovisno o tome u kojem su se društvu kretali sugovornici različita su i iskustva. Neugodnosti su se dešavale kad su nepoznate osobe došle u društvo i počele iznositi neke svoje stavove građene na nacionalističkim temeljima. Kod Srba koji su rođeni u Zagrebu posebno je vidljivo kako su im bile neobične reakcije pojedinaca na njihovu nacionalnu pripadnost. Jednostavno, pitanje nacija nije bilo uopće interesantno mlađim generacijama koje su rođene u vremenu kasnog socijalizma u visoko urbaniziranim sredinama poput Zagreba.

Srbi u Hrvatskoj su bili nositelji antifašističkog otpora u vrijeme Drugog svjetskog rata i posebno su držali do jugoslavenstva, pa ih se dio u popisima stanovništva iskazivao kao Jugoslaveni. Strah koji je nastao u trenutku kada je postalo jasno da će zajednička država propasti bio je realan zbog loših iskustava iz Drugog svjetskog rata. Dakako, srpski nacionalizam koji je bio potpirivan iz Srbije nije pomagao da se strasti između Srba u Hrvatskoj i Hrvata smire, odnosno da dođe do smirivanja tenzija na državnom, ali i na lokalnim nivoima koje su svakodnevno rasle. Srbi u gradovima, poput Srba u Zagrebu, nisu te tenzije mogli osjetiti u gradu, već samo u ruralnim zonama odakle su potjecali ili odakle su potjecali njihovi roditelji. Stoga su u doticaje s nacionalizmima ponajviše dolazili u vrijeme kada su boravili preko vikenda ili godišnjih odmora u krajevima podrijetla.

Kazivač rođen u okolici Dvora 1956. godine prisjeća se kako se širio nacionalizam u kraju odakle je potekao u drugoj polovici osamdesetih godina prošloga stoljeća.

> Geografiju sam upisao na PMF-u 1975. godine. Već tada su se vidjele nacionalne promjene. Bilo je tada pojedinih srpskih riječi koje smo mi upotrebljavali u svakodnevnom životu, ali to se počelo ispravljati. Bilo je i onih koji se više nisu izjašnjavali kao Srbi, već kao Jugoslaveni iako nisu bili iz nacionalno mješovitih brakova. Kada bi me netko pitao što sam odmah bih rekao, ali bilo je i onih koji su skrivali i oni su lošije prolazili. Njih se više šikaniralo. U srednjoj školi u Petrinji to se nije osjećalo. U velikoj je mjeri bila nesigurnost i neizvjesnost kada je Tito umro. Bilo je jasno da ništa više neće biti kao prije, da će doći do promjena. Govorilo se da se mora čuvati zajedništvo i težilo se tim jakim porukama. Hrvati nisu voljeli Jugoslaviju, a Srbi u Hrvatskoj su živjeli tu Jugoslaviju. Jedan dio ljudi su bili Jugoslaveni misleći da će Jugoslavija opstati. Kada se pojavila šahovnica Srbi su se prisjetili da su pod tim znakom klani i proganjani. Jednom prilikom mi je jedan kolega Hrvat rekao: "Ti ne znaš što će sve tu biti." Tada sam prvi put pomislio da kako to može biti. Tu živimo zajedno, koja je razlika između tebe i mene? Tu smo rođeni, mi smo susjedi, jednaka sirotinja, isto govorimo… Ja sam Srbin, a ti si Hrvat. Razlikujemo se po vjeroispovijesti. Ali, isto smo kršćani. To je sve uradila politika. Koja je razlika? Kod mene nije bilo vjere. Baka je držala do vjere, ali dobar dio ljudi su živjeli od boračkih mirovina. Svi mi Srbi smo bili duhovno osiromašeni. Hrvati su bili pravi vjernici.

/ Rat – Srbi kao građani drugog reda

Prvi ozbiljniji ratni sukobi između pobunjenih Srba i nove hrvatske vlasti u Hrvatskoj započeli su tijekom ljeta 1991. i učinili su položaj Srba u velikim hrvatskim gradovima mnogo gorim i težim od dotadašnjeg položaja. Kazivač rođen 1947. prisjeća se kako su njegovi roditelji doživjeli prve ratne sukobe.

> U rujnu 1991. došli su i moji roditelji iz Petrinje kod mene jer se ondje pucalo. Brat je bio pravnik u Željezari Sisak, a otac je izgradio objekt kod Vile Gavrilović gdje je brat stanovao. Brat je u srpnju 1991. godine ostao bez toga objekta jer su ga zauzeli ZNG-ovci. Brat je došao kod mene u Zagreb na 10 dana, a potom u Beograd vojnim avionom. Sina sam poslao posljednjim avionom za Ameriku 11. kolovoza 1991. Roditelji su se vratili u Petrinju preko Bosne i nismo se mogli mjesecima čuti.

Iz dokumentacije koja nam je sačuvana u biltenima Srpskog demokratskog foruma vidljivo je da su Srbi u gradovima gubili zaposlenja, bili izloženi maltretiranjima na poslu i u susjedstvu, gubili stanarska prava i bili izloženi stalnom strahu za vlastitu sigurnost. Srbima su svakako bila ugrožena osnovna ljudska prava u to vrijeme. Ivan Vekić, tadašnji ministar unutrašnjih poslova Republike Hrvatske, kao što piše Ivica Miškulin, "je zapravo nepažljivo otvorio vrata mogućnosti počinjenja zločina poput ubojstva obitelji Zec, o čemu postoji izvanredan dokumentarni zapis. Naime, na sjednici Vlade Republike Hrvatske od 17. studenog 1991., usred emotivne rasprave o tragediji koja se događala u Vukovaru, izjavio je: 'Ja ću vam reći još nešto, a mislim da se to vrti u glavama sve gospode: budu li masakrirani civili u Vukovaru, gospodo moja, ni za jednog Srbina u Republici Hrvatskoj unutarnji poslovi više ne jamče. Nikome život zajamčiti više ne možemo, da budemo kratki. Meni je žao što to moram reći.'" Na to je član Vlade Zdravko Tomac reagirao riječima: "To treba javno reći."[6] Takav stav pružio je opravdanje za nasilje prema Srbima u hrvatskim gradovima, što je u pojedinim sredinama dovelo do brojnih ubojstava, miniranja kuća i drugim oblicima nasilja.

/ *Ubojstva, hapšenja pojedinaca i miniranja kuća*

Drastično nasilje je završavalo i smrtnim ishodom pa su zabilježeni slučajevi ubojstava u hrvatskim naseljima koja su bila pod kontrolom hrvatskih vlasti. Možda najpoznatiji slučaj likvidacije Srba u velikim gradovima jest stradanje obitelji Zec. Mihajlo Zec bio je mesar iz Zagreba koji je stanovao s obitelji u

6 Vidi: Zločin bez kazne: Svi propusti pravosuđa i politike u slučaju ubojstva obitelji Zec – Večernji.hr. Pristupljeno 18. travnja 2026.

Poljaničkoj ulici na zagrebačkoj Trešnjevci. Mihajlo je ubijen pred kućom kada je pokušao pobjeći od naoružanih osoba koje su došle po njega. Ubojstvu su svjedočile njegova supruga i kći, pa su ih naoružani uniformirani vojnici oteli i odveli na Adolfovac na Medvednicu gdje su ubijeni. Odgovorni za ovo ubojstvo bili su pripadnici postrojbe pričuvnog sastava MUP-a kojom je zapovijedao Tomislav Merčep – Munib Suljić, Nebojša Hodak, Siniša Rimac, Igor Mikola i Snježana Živanović (Opačić, 2014). Na sličan način odvedeni su i Miloš Ivošević, šef na Carinskoj službi, s gradilišta svoje kuće u Rudešu, a s njim su odvedene još dvije osobe, podrijetlom s Korduna, te su svi oni ubijeni u Pakračkoj Poljani.[7] Na radnom mjestu ubijen je Stevo Vlaisavljević, prodavač na benzinskoj pumpi u Velikoj Mlaki između Zagreba i Velike Gorice. Ubojica je došao iz obližnjeg kukuruzišta. Slučaj nikada nije razriješen.[8] Damjan Žilić, šef proizvodnje u Rafineriji nafte Sisak ubijen je na savskom nasipu 23. studenog 1991. godine. Ubile su ga uniformirane osobe koje je Žilić poznavao i bacile ga u rijeku Savu. Zahvaljujući zagrebačkoj policiji, počinitelji su pronađeni u roku od deset dana. Optužnica protiv počinitelja je ubrzo podignuta a počinitelji su priznali zločin. Na suđenju ubojice su prijetili sutkinji, a na kasnijim ročištima branili su se šutnjom. Na kraju su svi abolirani, a nitko za Žilićevo ubojstvo nije odgovarao (Juzbašić, 2009: 333). Na sličan način kao i u nabrojenim slučajevima stradali su i civili srpske nacionalnosti u Gospiću, Sisku, Daruvaru, Osijeku, Bjelovaru, Ogulinu, Zadru i drugim hrvatskim gradovima.

Rat je došao u listopadu 1991. nadomak Zagreba, na svega tridesetak kilometara od Novog Zagreba. Jedan dio Srba tada je napustio Hrvatsku. Dešavalo se to preko noći. Mnogi su napustili svoje stanove, zamijenivši ih s onima koji su željeli otići iz Srbije. Bilo je to u ono vrijeme kada se iz velikih hrvatskih gradova još moglo otići, odnosno kada su postojale veze između Srbije, Bosne i Hercegovine, krajeva Hrvatske gdje su u većini bili nastanjeni Srbi i ostatka Hrvatske. Mnogi koji nisu otišli iz hrvatskih gradova pod kontrolom hrvatskih vlasti bili su pozivani ili odvođeni na informativne razgovore. Na tim su razgovorima bili vrijeđani, tučeni i grubo ispitivani. Ispitivanja su bila arogantna,

7 Bilten Srpskog demokratskog foruma (SDF), broj 1, 18. ožujka 1992., str. 5; Jutarnji list – Manolić: 'Državni vrh je znao za odvođenje civila na Velesajam! Merčep je Tuđmanu otkrio tko je ubio obitelj Zec'. Pristupljeno 20. travnja 2026.

8 Bilten SDF-a, br. 1, 18. ožujka 1992., str. 5—6; Tajne zaboravljenih slučajeva: Ovi ljudi su odavno ubijeni. Krv je tekla ulicama, a ubojice nikada nisu otkrivene – Velika Gorica Online. Pristupljeno 11. ožujka 2026.

ljudi su omalovažavani na temelju njihove nacionalne i vjerske pripadnosti, postavljana su im pitanja vezana za njihove prijatelje, političke stavove, o obiteljskim odnosima i članovima obitelji. To je svakako stvaralo vrlo veliku nesigurnost kod ostalih Srba u gradovima.[9]

Teško je prošao Borivoj Rogić, bivši zaposlenik u općini Centar u Zagrebu, uhapšen je 4. siječnja 1992. i odveden u zatvor na Lašćinskoj ulici, a od tamo najvjerojatnije u Kerestinec. U 1991. godini boravio je u više navrata u selu Mikluševci kod Vukovara kod roditelja svoje supruge gdje je obrađivao zemlju. U Zagreb se vratio nakon što nije više mogao putovati iz Mikluševaca prema svojem radnom mjestu. Nakon što je došao u Zagreb je uhapšen, a od tada ni obitelj ni advokat nisu mogli stupiti u kontakt s njim. Poslije rata svjedočio je na sudu o maltretiranjima kojima je bio podvrgnut u Kerestincu.[10]

Vasilije Kovač, umirovljeni pukovnik iz Zagreba, uhapšen je 23. studenog 1991. godine te je nakon hapšenja odveden u zatvor u Gospiću, a potom u Kerestinec. U Gospiću je bio maltretiran, prebijan, nije mu dozvoljavano spavanje. Pušten je iz Kerestinca u veljači 1992. Da bi potom tjedan dana kasnije ponovno bio uhapšen i odveden u Kerestinec, a zatim u Gospić radi razmjene zarobljenika.[11]

Iz svoje kuće na zagrebačkoj Dubravi nestao je Bogdan Grgić kojeg su odveli ljudi u maskirnim uniformama. Obitelj je o njemu pokušala doznati preko Crvenog križa i Večernjeg lista te Ureda za međunacionalne odnose Vlade Republike Hrvatske, ali im to nije uspjelo.[12] Grgić se i danas vodi kao nestala osoba.[13]

Dana 14. rujna 1992. u svojem stanu u Zagrebu uhapšeni su I. B. i njezin suprug te njezin rođak koji se nalazio u posjeti. Nepoznati muškarci su ih odveli i 20 dana vukli po štalama i podrumima zapadne Slavonije, a potom su ih razmijenili za roditelje nekog hrvatskog vojnika. Kada se I. B. vratila u Zagreb dočekao ju je otkaz i zapečaćen stan. U stan je uspjela ući jer je dobila potvrdu

9 Bilten SDF-a, broj 3, decembar 1992., str. 9.

10 Bilten SDF-a, broj 1, 18. ožujka 1992., str. 8; 'Tukli su me, vješali i spajali na akumulator' – Net. hr. Pristupljeno 10. veljače 2026. U Kerestincu je bilo zatvoreno između 60 i 100 osoba, a zbog zlostavljanja 26 osoba odgovarali su zapovjednik zatvora i još četvero vojnika HV-a. (Dossier: Zločini nad Srbima – Portal Novosti.) Pristupljeno 20. veljače 2026.

11 Bilten SDF-a. broj 2, jun 1992., str. 2.

12 Bilten SDF-a, broj 2, jun 1992., str. 3.

13 Nestali – Nestale osobe. Pristupljeno 16. veljače 2026.

da je bila u zarobljeništvu od Ministarstva unutarnjih poslova, a zbog otkaza je pokrenula sudski spor.[14]

Mnogobrojne kuće i stanovi su bili minirani, isto tako i automobili, opljačkani su brojni stanovi, prijetilo se Srbima i novčano ucjenjivalo, nasilno se useljavalo u njihove kuće i stanove, a sve se to radilo kako bi se stvorila psihoza straha zbog čega su mnogi napustili svoje kuće i domove.

Da Srbi nisu bili dobrodošli u Zagrebu govori i činjenica da je 11. travnja 1992. oko 23:00 podmetnut eksploziv ispred zgrade Zagrebačke mitropolije i Muzeja Srpske pravoslavne crkve u Zagrebu, a da je eksploziva bilo mnogo govori činjenica da su popucala stakla na svim zgradama u Deželićevom prilazu. Eksploziv je teško oštetio zgradu i Muzej.[15]

Dizanja objekata eksplozivom bilo je mnogo u zonama izvan direktnih ratnih djelovanja. Prema nekim procjenama čak 6000 objekata je do kraja 1992. dignuto u zrak diljem Hrvatske, a ponajviše u Zadru, Zagrebu, Karlovcu, Osijeku, Sisku, oko Bjelovara i u zapadnoj Slavoniji.[16] Prema izjavi Ivana Vekića, ministra unutarnjih poslova Republike Hrvatske, koju je dao *Vjesniku* 2. veljače 1992. od kolovoza 1991. evidentirano je 2495 slučajeva podmetanja eksplozivnih naprava i požara. U 1493 slučaja radi se o podmetanju eksploziva pod stambene objekte, a u ostalo su ugostiteljski objekti, radnje, automobili, željezničke pruge i novinski kiosci, spomenici NOB-a i crkve.[17] Jasno, ovdje se radi o objektima koji su vlasništvo Srba i Hrvata. Ante Devčić, načelnik PU Zagreb izjavio je u *Večernjem listu* od 29. veljače 1992. da je u Zagrebu do tada u akcijama podmetanja eksplozivnih naprava u 207 slučajeva oštećen objekt pripadnika srpske nacionalnosti, a u 85 slučajeva hrvatske nacionalnosti.[18]

/ *Otpuštanja s posla, izbacivanja iz stanova, nedobivanje hrvatskog državljanstva*

Tijekom devedesetih Srbi u Zagrebu, koji su ostali lojalni hrvatskoj državi, doživljavali su i druge najrazličitija vrste šikaniranja i ugrožavanja. Tako su bili otpuštani s posla, izbacivani iz stanova i teško su dobivali hrvatske dokumente unatoč činjenici da su godinama živjeli u Hrvatskoj. Uspostavom demo-

14 Bilten SDF-a. broj 2, jun 1992., str. 3.
15 Bilten SDF-a, br. 2, jun 1992. str. 7.
16 Bilten Srpskog demokratskog foruma, br. 3, decembar 1992., str. 4.
17 Bilten SDF-a, broj 1, 18. ožujka 1992., str. 12; *Vjesnik*, 2. veljače 1992.
18 *Večernji list*, 29. veljače 1992.; Bilten SDF-a, broj 1, 18. ožujka 1992., str. 12.

kratske Hrvatske i njenim međunarodnim priznanjem nacionalne manjine dobivaju novi status. Hrvatska je od njezina početka očitovala svoju volju da pripadnicima nacionalnih manjina jamči sva ljudska, politička i nacionalna prava. Ona to jamči i svojim Ustavom iz prosinca 1990., gdje u izvorišnim osnovama i temeljnim odredbama, uz garantiranje općeg standarda ljudskih prava, jamči svim pripadnicima naroda i manjina na tlu Hrvatske slobodu izražavanja nacionalne pripadnosti, slobodu služenja svojim jezikom i pismom i kulturnu autonomiju. Amandmanima na Ustav iz 1997. Hrvatska se utemeljuje kao nacionalna država hrvatskog naroda i država pripadnika autohtonih nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajinaca, Rusina i ostalih koji su njeni državljani i kojima jamči jednakost s građanima hrvatske nacionalnosti i uvažavanje nacionalnih prava sukladno demokratskim standardima Ujedinjenih naroda i zemalja slobodnog svijeta.

U prosincu 1991. Sabor Republike Hrvatske usvaja u formi ustavnog zakona tekst Zakona o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj. Kroz 62 članka u 10 odjeljka ozakonjuju se prava čovjeka, zaštita etničkih i nacionalnih zajednica, pravo na njihov razvoj i ostvarivanje kulturne autonomije, pravo pripadnika nacionalnih manjina na proporcionalno sudjelovanje u predstavničkim tijelima Republike Hrvatske, područja s posebnim autonomnim statusom, međunarodni nadzor nad provedbom ovog zakona, sudska zaštita od povreda Ustavom i zabrana bilo kakvih aktivnosti koja bi mogla dovesti u pitanje ostvarenje prava čovjeka i manjinskih zajednica i kontinuitet stečenih prava u prošlom pravnom sustavu. Praktički to je značilo da se manjinama jamče načela nediskriminacije, kulturne autonomije, razvoj odnosa između manjina i njihovih matičnih naroda i pravo na samoorganiziranje i udruživanje, odgoj i obrazovanje pripadnika nacionalnih manjina na njihovu materinskom jeziku, pravo pripadnika manjina na osnivanje privatnih vrtića, slobodno organiziranje informativne i izdavačke djelatnosti na materinskom jeziku, zaštitu spomeničkog blaga nacionalnih manjina, slobodan posjed i upotrebu znamenja i simbola manjina i njihovu službenu upotrebu, pravo na proporcionalnu zastupljenost u Saboru Republike Hrvatske i teritorijalnu autonomiju gdje manjina ima natpolovičnu većinu.

Godine 1995. Sabor Republike Hrvatske izglasao je Ustavni zakon o privremenom neprimjenjivanju pojedinih odredbi Ustavnog zakona o ljudskim

pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj koje se odnose na posebna prava i zaštitu etničkih nacionalnih zajednica ili manjina koje su prema popisu 1991. sudjelovale s više od 8% u pučanstvu Republike Hrvatske (dakle, radilo se o Srbima) do objave novog popisa stanovništva (2001). Hrvatska je donijela i Zakon o upotrebi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, Zakon o izboru zastupnika u Hrvatski državni sabor, Zakon o izbornim jedinicama za izbor zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskog državnog sabora, Zakon o izboru članova predstavničkih tijela jedinica lokalne samouprave i jedinica lokalne uprave i samouprave, Zakon o udrugama, Zakon o sustavu državne uprave i Odluku o mjerilima za određivanje udruga čija je djelatnost od interesa za Republiku Hrvatsku i financijskoj potpori udrugama iz sredstava državnog proračuna... Kako piše Siniša Tatalović, prava nacionalnih manjina u početku su predstavljala problem, jer nije bilo dovoljno političke volje za njihove ostvarivanje. Mađarima, Talijanima, Česima, Slovacima, Rusinima i Ukrajincima Republika Hrvatska priznala je stečena prava, ali su se pojavile nove nacionalne manjine koje su ranije pripadale narodima SFRJ i kojima nije odmah riješen status. Iako su problemi oko novih nacionalnih manjina riješeni pod pritiskom međunarodne zajednice, u praksi nije došlo do njihove realizacije sve do 2000. i promjena koje su tada uslijedile.

Pravosuđe je u novom stanju, a prvenstveno Državno odvjetništvo, vojni sudovi i novoimenovani predsjednici sudova, postalo u ratnim godinama i poslije rata ravnodušan promatrač i ponegdje akter bezbrojnih nezakonitosti i zločina političke prirode – tako što nisu gonili ili nisu kažnjavali, a to znači da su tolerirali i pasivnošću poticali ubojstva, uništavanje imovine, izbacivanje s posla, nezakonite deložacije, nepriznavanje državljanstva, kako piše dr. Nikola Visković. Uz takve oblike šikaniranja i direktnog ugrožavanja dolazilo je i do negiranja antifašističke tradicije i vrijednosti antifašističkog pokreta tijekom Drugog svjetskog rata. Tako su preimenovani brojni trgovi i ulice koji su nosili imena partizanskih (hrvatskih i srpskih) boraca. Osim preimenovanja ulica, trgova (ali i mjesta) uništene su i brojne "nepoćudne" knjige (uglavnom srpskih, ruskih, slovenskih i bošnjačkih, ali i drugih pisaca (koji su pisani na ćirilici ili na ekavici)) diljem Hrvatske.

/ *Otpuštanja s posla*

Posebno teške oblike diskriminacije prolazili su Srbi zaposleni u hrvatskim poduzećima. Masovno izbacivanje Srba s posla početkom devedesetih mora se promatrati kao integralni dio široke akcije režima kršenja ljudskih prava jedne kategorije ljudi koji tom režimu (ali i dobrom dijelu javnosti) nisu bili po volji. Otkaze su dobivali Srbi svih socijalnih i obrazovnih kategorija, radnici i intelektualci, liječnici, policajci, novinari, glumci, bankarski službenici, noćni čuvari… Ljudi su najčešće proglašavani tehnološkim viškom. U zagrebačkom prigradskom naselju Kozari Bok gdje su živjele radničke obitelji i sirotinja posao je izgubilo na stotine ljudi nehrvatske nacionalnosti. Podgrijavali su atmosferu naslovi u novinama poput "Velikosrbin na Pravnom fakultetu u Zagrebu", "Srpski lobi drma tvornicom Kraš" i slični. Samo u zagrebačkoj općini Centar u ljeto 1991. posao su izgubila 33 službenika srpske nacionalnosti od 76 koliko ih je u tom trenutku tamo radilo, dok su u Ministarstvu obrane posao izgubila 22 djelatnika srpske nacionalnosti.[19] Postojali su i zahtjevi da Srbi ne smiju predavati hrvatski jezik ili da ne smiju raditi u lovačkim društvima jer dolaze u doticaj s oružjem.[20] Iz školskih biblioteka uklonjene su knjige srpskih pisaca, knjige na ćirilici te knjige izdavača koji nisu iz Hrvatske.[21] Učitelj geografije na jednoj osnovnoj školi u Zagrebu doživljavao je diskriminaciju, stigmatizaciju, a bio je i segregiran u kolektivu. Usprkos tome što je bio izložen govoru mržnje od strane većeg dijela kolektiva, uspio je dočekati mirovinu na radnom mjestu.

> Bila je 1991. Budući da je Ministarstvo moralo meni pronaći radno mjesto dobio sam mjesto u jednoj osnovnoj školi na Trešnjevci. Bila je to nova teška situacija u novom kolektivu. Više su tada bili maltretirani muškarci nego žene, jer su muškarci nositelji obitelji. Jednoj kolegici iz Osijeka koja je radila na školi u Zagrebu zabranili su da predaje hrvatski jezik jer je Srpkinja, pa su je prebacili u produženi boravak. Nekom prili-

19 Preuzeto iz B. Munjin, *Otpuštanja Srba s posla*, neobjavljeno. O otpuštanju Srba s HRT-a i iz raznih novinskih kuća vidi u: R. Dragojević, *Etnički motivirani otkazi u hrvatskom novinarstvu devedesetih – Sve po spisku*, Zagreb 2026.

20 Preuzeto iz I. Lasić, *Potpis za otpis, Kratki pregled etničko-ideološkog uništavanja knjiga u Hrvatskoj nakon 1991. godine*, neobjavljeno.

21 Bilten SDF-a, br. 3, prosinac 1992., str. 8.

kom mi je jedna kolegica rekla: "Znaš, pokušavamo istjerati te Srbe, ali ne daju se van!" ne znajući da sam ja Srbin. Pitao sam je samo: "A kuda bih ja bježao?" Njoj je bilo toliko neugodno da nije sa mnom više progovorila. Potom me je javno prozivala da li ja govorim hrvatskim jezikom. Rekao sam joj: "Slušaj, ovo neka bude zadnji put da si me upozorila. Govorim onako kako me je mater naučila." U jednom trenu u ratu mi je umro otac. Ja bih kao jedinac trebao doći na sahranu. Išao sam na dva dana. Išao sam preko Bosne do Bosanskog Novog, pa onda nekako do Volinje i 13.12.1991. sam stigao na sahranu. Istim putem sam išao i nazad. Kada sam došao u školu svi su se začudili. Samo mi je jedna kolegica izrazila sućut zbog očeve smrti od svih 65 ljudi u kolektivu. Iza toga su krenula anonimna pisma. Zatim se tražilo da javno objasnim kako sam otišao i kako sam se vratio i govorilo se da ja s četnicima imam dosluh. Tražili su da kažem na sjednici nastavničkog vijeća koliko sam lojalan Hrvatskoj. Ja sam tada javno rekao kako nisam to dužan javno reći, a da sam "lojalan onoliko koliko ćete mi vi to dozvoliti". Također me je jedan kolega optužio da sam predavao o Srbiji i to na ćirilici. Tada sam rekao da ovo nije sud i da sam lojalniji od mnogih drugih koji grade svoj patriotizam na ovakvim situacijama. Jedna mi je kolegica prijetila da ima dva sina koja su na ratištu i ako im se štogod dogodi da ću nastradati. Jedan kolega mi je iznad stola napisao: Profesor Srbin predaje hrvatskoj djeci. Po nagovoru toga istog profesora jedan me je razred tražio da im ne predajem ništa o Srbiji. Rekao sam da ćemo Srbiju samo spomenuti kao i ostale europske zemlje. Osjećao sam se da sam doveden pred zid i kako pljuju po meni i da se ne mogu maknuti. Zvali su me i govorili mi: "Četniče, makni se, otiđi. Sutra ćemo doći. Otići ćeš *u sanduku ako te sutra nađemo.*"

Ukoliko nisu dobili otkaze trpjeli su gotovo svakodnevna maltretiranja povezana s njihovom nacionalnom ili vjerskom opredijeljenošću. Ljudi su bili izdvojeni, građani drugog reda, nisu im bili davani bilo kakvi zadaci, a ako i jesu onda je to bilo uglavnom na mnogo nižoj razini od njihovih kvalifikacija. Veliki dio njih je preživljavao isključivo zahvaljujući tome što su imali prijate-

lje Hrvate koji su ih štitili i koji su im pružali moralnu i svaku drugu potporu. Kazivačica rođena 1950. prisjeća se kakve je sve situacije doživjela u tvornici gdje je radila.

> Bila sam zaposlena u jednoj uspješnoj i velikoj zagrebačkoj tvornici. Kada je tvornica prešla u privatno vlasništvo, krenulo je drugo vrijeme i za Srbe. Nisu ljudi dobivali otkaze, ali im je vrlo često zagorčavan život vrijeđanjem i ponižavanjem. Moj mladi direktor je bio bratić vlasnika Tvornice pa je mislio da mu takvo ponašanje prema Srbima donosi nekakve poene, jer je stalno izmišljao nova vrijeđanja, iako je većina ostalih kolega bila korektna, odnosno ponašali su se kao i prije. Moja kolegica iz kancelarije bila je žena Srbina, a ja sam Srpkinja. U vrijeme socijalizma bile smo samostalni referenti, ali je promjenom vlasništva ukinut naš Odjel i postale smo dio većeg sistema. Ja sam čak radila na mjestu pomoćnice *šefa, ali nisam mogla dobiti ni rješenje ni plaću za to mjesto, usprkos tome što sam imala sve uvjete.* Moje je ime relativno specifično pa su svi i po njemu znali koje sam nacionalnosti, a ja to nisam nikad ni tajila. Mojeg prijatelja iz studentskih dana iz Imotskog, koji je surađivao s nama i često dolazio u tvornicu pa bi navratio k meni, jedan je direktor pitao "Što ti radiš kod tih *četnikuša?*" On im je samo odgovorio: "Družili smo mi i prije, a družit ćemo se i poslije. Ne ide ona na večeru Miloševiću, a ni mene Tuđman ne zove." Sjećam se jedne prilike kada smo išli na gablec kako me je jedan mehaničar izazivao pred velikom grupom radnika, mašući vrećicom na kojoj piše je pisalo Robna kuća Beograd, govoreći da bih trebala tamo ići. Ja sam mu samo odvratila: "Vi imate vrećicu, pa otiđite tamo gdje ste je i dobili." Tada je to bio početak pa su mu se na krugu svi smijali. Onda je došlo vrijeme kad smo mi iz kancelarija išli raditi u pogone i to u noćne smjene. Najprije su to bili samo Srbi i to nas je jako pogađalo, s obzirom da smo većinom bili s fakultetima. Kasnije su kratko išli i neki Hrvati, ali tih prvih mjesec dana je bilo grozno. Sjećam se i prebiranja jabuka u Božjakovini. Sortirale su se po veličini i kvaliteti. Kada sam ujutro u 6 došla na autobus

za Božjakovinu osupnula su me blijeda, šutljiva lica, velikih i zabrinutih očiju. To me podsjetilo na neke druge slike i događaje. Bili smo poniženi i povrijeđeni. Bila je to vjerojatno najobrazovanija grupa prebirača jabuka ikad: diplomirani inženjeri, pravnici, profesori, ekonomisti, agronomi, ali svi Srbi ili s bračnim drugom Srbinom ili Srpkinjom. Kasnije su išli i drugi, ali ta prva dva tjedna samo mi.
Zvali su nas "kažnjenička bojna". Ljudi su bili žalosni. Tada sam se razboljela od jada, stresa i degradacije. Jabuke su bile kao logor, strogo se pazilo da ne bi netko uzeo koju jabuku, pregledavali su sve. Glavni su bili oni koji su inače to radili u životu, a sad su se derali na nas da ne smijemo sjediti nego samo stojeći raditi taj "visoko stručni" posao. Sjećam se da nas je jednom obišao i otac vlasnika vičući "Što gledate, radite!" Moja šefica je zvala direktora i rekla da nije u redu da ja idem prebirati jabuke, ali joj je rečeno: "Oprosti, ona mora ići." Poslije su išli i drugi prebirati, ali ne visokoobrazovani. Nisu Srbi dobili otkaze, očekivalo se da ih sami daju. Jedini je otkaz dobio šef svih pomoćnih radionica. On se vlasniku nasmijao na sastanku. Jednom rukovodiocu, inženjeru, nisu dali otkaz, ali nije smio ništa raditi, dolazio je i samo sjedio u svojoj kancelariji, ali on nije htio otići. Razmišljala sam puno puta da dam otkaz, često sam plačući odlazila s posla, ali jednostavno nisam imala hrabrosti prekinuti to i otići. Tu sam ipak imala dobre kolegice i kolege, plaće su bile redovne, a i imala sam dvoje male djece. Znala sam da ako dam otkaz mogu samo otići van zemlje, jer ovdje, kao Srpkinja ne bih mogla dobiti drugi posao. Doživljavala sam često verbalne degradacije, ali najviše od svojeg neposrednog direktora. Tajnicu je jednom prilikom pitao: "Što vi radite? Perem suđe", odgovorila je. "Ostavite to suđe, to će B. oprati". Nitko se nije usudio ništa reći, samo je nastala tišina. Ja nisam otišla oprati suđe i on to više nije spomenuo, jer su svi ostali zgroženi i to je shvatio... Bilo je takvih i sličnih ispada. Jednom je prilikom rekao da on u svojoj jedinici ima samo dvoje kojih se mora riješiti: kolege kojeg je poslao u skladište i mene. Ipak, trebala

> sam jednom prilikom otići u Beograd da vidim svog oca, jer mi je u međuvremenu umrla majka. Rekla sam o tome Direktoru, kamo i zašto idem s obzirom da je otac dolazio preko Bosne, a ja preko Mađarske pa sam morala točno isplanirati vrijeme. Rekao mi je: "Naravno, samo uzmite godišnji i odite, a ako Vas tko pita, recite da sam ja odobrio."

Oni koji su bili potrebni novoj hrvatskoj državi uglavnom su zadržavali svoja zaposlenja pod uvjetom da su potpisali lojalnost Hrvatskoj. Kazivač rođen 1947. u Petrinji prisjeća se kako je preživio rat u Zagrebu:

> U ratno sam vrijeme zadržao posao, ali sam bio prisiljen potpisati lojalnost hrvatskoj državi. Bilo je jasno da oni koji nisu otišli u gradsku vijećnicu potpisati lojalnost Hrvatskoj dobivaju nogu iz bolnice. Tada sam našao i druge pravoslavce iz moje bolnice na stepenicama vijećnice. U bolnici nisam imao problema. Oni su znali tko sam i što sam. Nikada nije bilo neugodnih aluzija, osim jedne sestre koja je nešto provocirala i jednog kolege koji mi je prijetio otkazom. Bio sam cijenjen kao kirurg. Moj je susjed bio aktivno vojno lice. Bili smo si dobri. On je bio potpukovnik u JNA hrvatske nacionalnosti. Pitao me je jednom prilikom: "M..., da li bi ti meni napisao bolovanje?" Rekao sam mu: "I..., nema nikakvih problema." Potom je I. za vrijeme bolovanja prešao u Hrvatsku vojsku i riješio moj problem. Nitko me nakon toga nije gnjavio.

U ŽTP Zagreb u lipnju 1992. otpušteno je 14 radnika srpske nacionalnosti uglavnom s računovodstvenih poslova. Iako su potpisali lojalnost Republici Hrvatskoj svi radnici su otpušteni na čekanje, a s obrazloženjem da za njihovim radom nema potrebe.[22]

Ukoliko Srbi nisu otpuštani s posla, vrlo su često bili smjenjivani s vodećih pozicija. Iz pisma koje je B. Novković, inženjer iz Zagreba uputio Živku Juzbašiću, ministru bez portfelja u Vladi demokratskog jedinstva, vidljivo je kako su Srbi bili micani s pozicija u poduzećima u kojima su radili. Novković je radio 33 godine u istoj firmi u Zagrebu i kao inženjer je doživio da mu kažu da ne može raditi na strateškom radnom mjestu budući da je srpske nacionalnosti. Ponudili su mu prijevremenu mirovinu ili mjesto bravara ako želi ostati

22 Bilten SDF-a, broj 3, decembar 1992., str. 8.

raditi u poduzeću. Zaposlenici hrvatske nacionalnosti koji su imali nižu stručnu spremu zadržali su svoje pozicije ili su radili na poziciji na kojoj je Novković prije radio (Juzbašić, 2009: 345).

Živko Juzbašić je također imao sastanak s grupom bivših djelatnika Ministarstva unutarnjih poslova koji su dobili otkaze. Razlozi koji su navođeni za dobivanje otkaza su nesposobnost izvršavanja poslova i zadataka, odbijanje službenog zadatka, bolovanja, sumnja u špijunažu i suradnju s neprijateljem, neprihvaćanje demokratskih promjena i slično. Radilo se o osobama koje su imale visoku stručnu spremu i koje su bili dugogodišnji zaposlenici MUP-a. Prema pisanju Juzbašića čak 3000 ljudi je dobilo otkaze u Ministarstvu unutarnjih poslova tih godina. Jedan dio njih su sigurno bili srpske nacionalnosti, a dio njih je prešao na neprijateljsku stranu u ratu (Juzbašić, 2009: 345—347).

/ *Prisilno iseljavanje iz stanova, deložacije*

Miroslav Kuljanin bio je policajac sa službom u Zagrebu, a policija ga je nasilno iselila iz stana, a namještaj su mu bacili na gradilište njegove kuće u Pionirskom gradu.[23] Slično je bilo s brojnim stanovima u vlasništvu JNA. Stanari u tim stanovima bili su izloženi šikaniranjima, prijetnjama i ucjenjivanjima od strane uniformiranih osoba. Jedan dio ljudi koji su stanovali u tim stanovima bili su izbačeni iz stanova od strane Vojne policije, a u njih su useljeni prognanici iz Vukovara i drugih krajeva Hrvatske. Mnogo je bilo i onih koji su na temelju svojeg položaja u radnom kolektivu stekli stanove. Uz vojna lica i takvi su bili izbacivani iz vlastitih stanova.

Primjer Viktorije Knežević je također vrlo simptomatičan. Njezin je suprug Veljko Knežević bio generalni direktor Radio televizije Zagreb, ali je 1990. godine dobio otkaz. Potom se obitelji Knežević pokušava oduzeti stan koji im je prije toga dodijeljen, a da situacija bude još teža Viktorija gubi također zaposlenje, a tijekom ljeta im smrtno stradava i sin. Sinov stan opljačkale su uniformirane osobe, a stan Viktorije Knežević pokušava zauzeti njezin bratić kojeg je primila kao izbjeglicu.[24]

Stanarska prava su posebno lako gubili oni koji su neko vrijeme boravili izvan svojeg stana. Nedjeljka Prica iz Paške 35 u Zagrebu bila je nositelj sta-

23 Bilten SDF-a, broj 1, 18. ožujka 1992., str. 9.
24 Bilten SDF-a, br. 2, jun 1992., str. 5.

narskog prava. U jednom je periodu bila izbivala iz stana, ali je podmirivala sve obaveze. Nakon povratka nije mogla više ući u stan jer je u njega uselio pripadnik Hrvatske vojske. Civilna i vojna policija su odbile intervenirati, a ni Gradski sekretarijat za stambene odnose nije ništa poduzeo u vezi ovoga slučaja.[25]

I Ankica Dabić iz Zagreba sa Svetog Duha 2 bila je zajedno s nevjenčanim suprugom nositelj stanarskog prava na dvosobni stan u kojeg se 7. veljače 1992. uselio policajac Davor Ramljak kojem je MUP pod izlikom da je stan prazan, dao stan na privremeno korištenje. Kada je podnesena tužba općinskom sudu u Zagrebu, sud je donio rješenje da se policajac mora iseliti, ali se tada umiješao javni pravobranitelj Hrvatske s prijedlogom da se iseljenje odgodi jer je trebalo tužiti Republiku Hrvatsku, a ne Ramljaka tako da je Ramljakovo iseljavanje odloženo na duže vrijeme.[26]

Kazivač iz Zagreba rođen 1955. prisjeća se kako je njegov otac, koji je bio oficir JNA, izgubio penziju i kako su im željeli oduzeti stan.

> Bio je to vojni stan. Došli su samo jednog dana popisati našu imovinu. Naš je stan bio dodijeljen drugoj osobi. Stari je izgubio penziju 1992. godine. Kućepazitelj u našoj zgradi je namjestio jednoj svojoj rođakinji da dobije naš stan. Međutim, mi se nismo micali iz stana. U jednom trenu nismo imali što za jesti. Kolege su mi ostavljali hranu pred vratima. Samo zato što nismo otišli iz stana, zadržali smo stan i uspio sam ga kasnije otkupiti.

Prema podacima Živka Juzbašića iz početka 1992. s područja Kozari Boka i Kozari Puteva, jugoistočnih dijelova zagrebačke Peščenice, iselilo se tijekom 1991. godine više tisuća osoba što je ipak vrlo vjerojatno pretjerana brojka.[27] Istovremeno je u *Slobodnom tjedniku* izašao članak u kojem stoji da se u Kozari Boku (Maloj Srbiji, kako navodi autor) formiraju četničke trojke i kako se ondje sprema najozbiljniji front unutar hrvatske metropole (Rašeta, 1998: 154). Martin Špegelj u *Sjećanjima vojnika* govori o tome da je samo 1. listopada 1991. godine podijeljeno 1000 stanova pripadnicima Hrvatske vojske (Špegelj, 2001: 412).

Takvih primjera nasilnog iseljavanja bilo je po svim hrvatskim gradovima. U ruralnim zonama bilo je mnogo mijenjanja kuća, pa su tako gotovo

25 Bilten SDF-a, br. 2, jun 1992., str. 11.

26 Bilten SDF-a, br. 2, jun 1992., str. 12.

27 Bilten SDF-a, broj 1, 18. ožujka 1992., str. 10; Intervju sa Živkom Juzbašićem, *Vjesnik*, 26. siječnja 1992.

čitava sela u Slavoniji mijenjala kuće s Hrvatima iz Srijema. Poznati primjeri razmjene kuća u ruralnim sredinama su sela nastanjena Srbima virovitičkog, slatinskog, orahovičkog i našičkog kraja.

/ *Različite vrste maltretiranja i šikaniranja Srba*

Kakve su sve sudbine Srbi imali u zagrebačkim kvartovima zorno pokazuju njihovi iskazi. Mnogi su doživljavali teške trenutke na radnim mjestima, u skloništima prilikom uzbuna od strane susjeda što je u nemalom broju slučajeva dovodilo do odluke o seljenju iz grada. Šikaniranja su bila svakodnevna, nepovjerenje prema zagrebačkim Srbima se povećavalo gotovo svakodnevno, a izostanak protesta i zaštite od susjeda i kolega s posla protiv nepravdi koje su se Srbima događale svakako je dovodilo do još veće nesigurnosti pojedinaca i realnog straha od daljnjih maltretiranja i ugrožavanja egzistencije. Podgrijavanje atmosfere nepovjerenja i netrpeljivosti bilo je popraćeno govorom mržnje u medijima. Jedan od najboljih primjera toga je *Slobodni tjednik* koji je objavljivao popise Srba u Hrvatskoj s njihovim adresama koje su trebale poslužiti u najmanju ruku za maltretiranje pojedinaca.[28]

Primjeri šikaniranja pojedinaca na radnim mjestima, u njihovim kućama ili u susjedstvu su navedeni u Biltenu Srpskog demokratskog foruma. Tako su nemali broj puta pojedinci dobivali prijeteća pisma ili su ih zvali telefonom.

R.B. je tako dobio pismo u kojem je stajalo da je pripadnik "četničko-koljačkog srpskog sabora", da se čim prije "ukloni iz ove kulturne sredine i zemlje" jer će uskoro imati "punu četničku gubicu". Nekim ljudima je najavljivana likvidacija, a anonimci su se ponekad potpisivali kao "za likvidaciju spremni borci prelijepe naše domovine Hrvatske".[29] Momčilo Mitrović je napisao članak "Etničko čišćenje Srba iz Zagreba 1992. — 1994. godine (po oralnoj istoriji)" u *Tokovima istorije* u kojem je vrlo jasno dao primjere na koje su sve načine Srbi u Zagrebu bili diskriminirani. Jedan od oblika maltretiranja je bio upravo ubacivanje prijetećih poruka u poštanski sandučić ili otvorene

28 Vidi na primjer članak Kraš sladi četnike, *Slobodni tjednik*, 4. ožujka 1992. gdje stoji da su pojedinci u Krašu smijenjeni "zbog grubih četničkih ispada, očiglednih prikrivanja nedolaženja na posao radnika iz SAO-iziranih područja Hrvatske, slanja Kraševih proizvoda četnicima i slično", Rašeta, 1998: 140—156.

29 Bilten SDF-a, br. 2, jun 1992., str. 14.

prijetnje koje su izricane direktno građanima srpske nacionalnosti (Mitrović, 2003: 89—97). Kako bi se prestrašilo srpsko stanovništvo pripadnici MUP-a i Hrvatske vojske vršili su pretrese po stanovima kako u ruralnim zonama Hrvatske, tako i u urbanim sredinama. U ruralnim zonama pretresana su čitava sela kako bi se pronašlo naoružanje kod pripadnika srpske nacionalne manjine, a u urbanim zonama pretresani su stanovi građana srpske nacionalnosti. Tako je u Zagrebu pretresan stan Boška Kesića kako bi se pronašlo naoružanje, a potom je Kesić odveden u policiju na informativni razgovor.

Kazivač rođen 1967. u Zagrebu prisjeća se tih dana jeseni 1991:

> Od 1986. smo preselili na Ferenčicu. Bili su to radnički kvartovi. U vrijeme raspada države mnogi Srbi su otišli iz kvarta. Bile su barem tri ili četiri porodice u najbližem susjedstvu koje su otišle. Samo ih nema. A kuda da mi idemo, bilo je naše rodbine dolje na Kordunu. Išlo mi je na onu stvar kada sam morao odlaziti u podrum zbog uzbuna. Bilo je nelogično. Tata je dobio dva puta otkaz u Domu zdravlja. Jednom ga je jedan ravnatelj izbacio, pa onda drugi puta drugi. Mama me je tjerala da idem dolje zato da netko iz naše obitelji u vrijeme uzbune bude dolje u podrumu. Nisu me uspjeli mobilizirati. Jednom zbog fakulteta, drugi put zbog nekog poznanika, jednom zbog pomoćnika ministra. Nisam to osjećao kao svoj rat.

Mnogi su roditelji izvršili vjerske prijelaze za svoju djecu te su ih nakon prijelaza upisivali na rimokatolički vjeronauk. Prema evidenciji Srpske pravoslavne crkve u Zagrebu od početka rata 1991. godine do 13. svibnja 1992. godine 41 osoba zatražila je potvrdu za svrhu prijelaza ili upis na katolički vjeronauk, od čega se u 37 slučajeva radilo o djeci, a u četiri slučaja o odraslim osobama. Dakako, djeca koja u to vrijeme nisu polazila vjeronauk u školi često su bila omalovažavana, diskriminirana, šikanirana, nazivana nekrstima i slično.[30] Brojni su đaci doživljavali neugodnosti od strane svojih učitelja i profesora, od strane suučenika, na treninzima sportova i aktivnosti koje su pohađali. Kazivač (1985.) koji danas živi u Zagrebu, a u mladosti je živio na križevačkom području kazuje kako se osjećao kao Srbin među Hrvatima u poslijeratnom periodu.

30 Bilten SDF-a, br. 2, jun 1992., str. 16.

> U gimnaziju sam se želio upisati kao Jugoslaven. Kako se nisam mogao upisati kao Jugoslaven nije mi pod nacionalnost ništa pisalo. Bilo nas je šest Srba u gimnaziji. Četvero od njih su imali upisano da su Hrvati, ja nisam imao ništa i jedan je bio upisan kao Srbin. Djeca su bila Hrvati, iako su im roditelji bili Srbi. Nije bilo ozbiljnijih neugodnosti, uostalom i ja sam bio huligan. Imao sam prijatelja čiji mi je otac zabranio da ulazim u njegovu kuću zato što sam Srbin. Ja bih se svađao ako bi netko nešto rekao protiv Srba. Za mene su svi znali da sam Srbin, a za moju sestru nitko nije znao.

I na sportskim aktivnostima djeca su doživljavala neugodnosti. Kazivač rođen 1973. u Zagrebu trebao je 1990. godine prijeći u seniore NK Zagreb:

> Igrao sam u NK Zagreb, ali kada je trebalo u seniore 1990. godine, onda za mene više nije bilo mjesta. Osjećao sam se kao govno. I danas imam dres s plavim grbom. I svi ostali Srbi iz kluba nisu mogli ići u seniore. Nakon što su me izbacili iz kluba, tata mi više nije dao da se upišem u drugi klub.

Jedan drugi kazivač prisjeća se detalja iz svakodnevice ratnog perioda u Zagrebu.

> Sjećam se da su nam susjedi prijetili, mazali govna po kvaki, jebali majku, zabili nož u vrata i slično. Kada su bile uzbune susjed je rekao: "Gdje ste partizani? Pobit ću vas sve." Kumu mojih roditelja su prijetili. Doveli su mu branitelja u stan i on više nije mogao ući u svoj stan. Mnogi su nestali preko noći. Otišli su u Srbiju ili drugdje.

/ *Problemi s državljanstvom*

Velikih je problema bilo i s domovnicama koje Srbi u mnogo slučajeva, usprkos tome što su rođeni i čitavo vrijeme živjeli u Hrvatskoj, nisu mogli dobiti. Kazivač rođen 1973. u Zagrebu prisjeća se na koje se sve načine moglo dobiti domovnicu i što je ona značila za one koji je nisu mogli dobiti.

> Godine 1991. dobio je otac otkaz i više nije mogao dobiti posao jer nije imao domovnicu. Ni mama nije dobila domovnicu, a živjela je u Hrvatskoj oko 20 godina. I onda smo preko jedne žene koja je Hrvatica, a suprug joj je Srbin, sestra i ja dobili domovnice. Poslije su tata i mama isto dobili domov-

> nice. U školi su mi rekli pred maturu da ukoliko ne donesem domovnicu ne mogu završiti školu. Bio je četvrtak i u petak ujutro sam dobio domovnicu preko te žene. Mama je dobila domovnicu pod uvjetom ako će plesti čarape za Hrvatsku vojsku, a tata ako donese potvrdu da je vojnik Hrvatske vojske iz Remetinca. Tako sam ja otišao u Remetinec i rekao da ću se prijaviti u Hrvatsku vojsku ako moj tata dobije domovnicu. Rekli su mi da budući da sam Srbin ne mogu biti snajperist. Ujutro su ljudi znali pitati za domovnicu u Remetincu i više se nisu vraćali. Zvali su me tako tri ili četiri puta u vojsku. Kada je bio Bljesak pokupili su me s tramvaja. Pokazao sam im indeks i nisu mi dali da budem u vojsci jer je pisalo da sam Srbin, pa mi nisu vjerovali.

Prema pisanju Biltena br. 3 Srpskog demokratskog foruma V. P. rođena 1960. u Zagrebu gdje je stalno živjela i završila sve škole i Filozofski fakultet te se zaposlila, dobila je tijekom rata rješenje kojim se odbija pravo na hrvatsko državljanstvo, odnosno proglašena je državljaninom Srbije. U rješenju se pozivalo na članak 8 i članak 26 stav 1 Zakona o državljanstvu . Roditelji V. P. potjecali su iz Hrvatske, ali je otac radio 1947. u Novom Sadu. Bilo je dakako slučajeva kada su roditelji onih kojima je odbijen prijam u državljanstvo rođeni izvan Hrvatske kao što je bio slučaj O. M. Iz Zagreba koja je rođena u Zagrebu. O. M. je bila udana za Hrvata s kojim je imala malodobno dijete. Bilo je i slučajeva kao što je P. R. iz Zagreba koji je rođen 1947. u općini Vrginmost od roditelja koji su također rođeni na području Vrginmosta. Ondje su mu roditelji živjeli do smrti, pa je P. R. podnio zahtjev za domovnicu u Zagrebu uz koji je priložio i izvod iz matice rođenih i umrlih za oca. Zahtjev mu u Ministarstvu unutarnjih poslova nisu zaprimili te su mu rekli da donese iz općine Vrginmost potvrdu da mu je otac ondje živio. Budući da je općina Vrginmost tada bila nedostupna stanovnicima slobodnog dijela Hrvatske, P. R. nije mogao donijeti dokumente i zato nije mogao dobiti hrvatsko državljanstvo.[31]

Problem dobivanja domovnica najizraženiji je bio kod građana srpske nacionalnosti rođenih ili podrijetlom od roditelja iz drugih republika bivše Jugoslavije. Čak 2000 vojnih umirovljenika nije moglo ostvariti pravo na mirovinu zbog nedobivanja domovnica. Kod vojnih umirovljenika to je izazvalo

31 Bilten Srpskog demokratskog foruma, br. 3, decembar 1992., str. 5.

neimaštinu i glad. Nitko tko nije imao domovnicu nije se mogao besplatno školovati, nije mogao dobiti zaposlenje, nije mogao dobiti putovnicu i druge dokumente, nije mogao otkupiti stan ili kupovati nekretnine.[32]

Nepovjerenje je dakle bilo prisutno i kada su Srbi trebali ići u Hrvatsku vojsku. Nemamo podatke o tome kako su Srbi iz Zagreba prolazili u Hrvatskoj vojsci, ali je sasvim sigurno da im nije bilo lako. U nekim drugim krajevima Hrvatske (poput Đakovštine) Srbe koji su bili sposobni za vojsku Hrvatska je vojska koristila kao kopače rovova ili na ponekad besmislenim radovima u vojarnama. Prema dostupnim podacima oko 9.000 Srba sudjelovalo je u obrani Hrvatske u Hrvatskoj vojsci.[33]

U kontekstu raspada Jugoslavije i stvaranja hrvatske države, pitanje lojalnosti državnim institucijama postalo je osobito osjetljivo. Tijekom 1991. u pojedinim ustanovama i poduzećima od zaposlenika, među njima osobito od Srba, traženo je da potpisom potvrde lojalnost Republici Hrvatskoj i njezinim vlastima. Posebno je dokumentiran slučaj hrvatske policije. Maras Kraljević navodi da je u siječnju 1991. donesena odluka prema kojoj su djelatnici MUP-a trebali potpisati izjavu o lojalnosti Republici Hrvatskoj ako su željeli zadržati radno mjesto u hrvatskom policijskom sustavu.[34] Netko je mogao potpisati zato što je želio zadržati posao, netko zato što je želio potvrditi da prihvaća hrvatski ustavni poredak, netko radi straha od otkaza, a netko zato što je smatrao da je to normalan zahtjev nove države. Izjava lojalnosti trebala je formalno potvrditi političku pripadnost i odanost Republici Hrvatskoj, ali u uvjetima rata njezino potpisivanje nije nužno pružalo zaštitu od etnički motiviranih pritisaka, otkaza, zastrašivanja ili nasilja. Hrvatske vlasti nisu pitanje lojalnosti promatrale samo kao nacionalno pitanje, nego i kao pitanje sigurnosti, kontrole državnih institucija i odnosa prema pobuni protiv ustavnog poretka.

Jedna od pojava koja je tijekom 1991. godine snažno utjecala na položaj srpskog stanovništva u Zagrebu bile su optužbe da se među Srbima u gradovi-

32 Bilten Srpskog demokratskog foruma, br. 2, jun 1992., str. 17; Bilten Srpskog demokratskog foruma, br. 3, prosinac 1992., str. 4.

33 Vidi Škiljan 2020: 150. Samo s područja Karlovačke županije sudjelovalo je u obrani 724 Srba, u najvećem broju s područja grada Karlovca. (*Izravni demografski gubici*, 2008: 52).

34 Prema podatcima iz pismohrane Ureda predsjednika RH nacionalna struktura zaposlenih u Republičkom SUP-u na dan 31. prosinca 1989. bila je ovakva: Hrvati su činili 50,3%, Srbi 30,1%, a Jugoslaveni 15,6%. Devet mjeseci poslije, 30. rujna 1990. Hrvati 55,4%, Srbi 26,4% te Jugoslaveni 14,4%. (Marijan, 2017: 219). O potpisivanju lojalnosti vidi u Maras Kraljević (2021: 37).

ma nalaze naoružani "snajperisti", odnosno pripadnici tzv. pete kolone koji iz stambenih zgrada, tavana, prozora i drugih skrovitih mjesta pucaju na hrvatske građane, policiju i pripadnike obrambenih postrojbi. Takve su se tvrdnje širile osobito tijekom ljeta i jeseni 1991., kada je oružani sukob postajao sve intenzivniji, a osjećaj nesigurnosti u gradovima izrazit. Istraživanje Marka Fabera pokazuje da se fenomen "snajperista" mora promatrati na nekoliko razina: kroz stvarne oružane incidente, izvještaje sigurnosnih službi, medijsko izvještavanje te kroz posljedice koje je širenje takvih priča imalo na Srbe, Jugoslavene i obitelji aktivnih i umirovljenih oficira JNA (Faber, 2026: 7—51).

U ratnim okolnostima glasine su se širile mnogo brže od mogućnosti da se pojedini incidenti provjere. Zvuk pucnja iz nepoznatog pravca, osoba koja se pojavila na prozoru ili krovu, otvoren prozor u višekatnici ili jednostavno sumnjivo ponašanje mogli su postati povod za zaključak da se u zgradi nalazi "snajperist". Problem je nastajao kada se pojedinačni incident više nije pripisivao konkretnoj osobi nego čitavoj skupini. U tom su se procesu oznake "Srbin", "četnik", "petokolonaš" i "snajperist" u dijelu javnog prostora počele međusobno povezivati. Takva je oznaka mogla proizvesti strah, nepovjerenje, društvenu izolaciju, policijske provjere, fizičke napade, deložacije i druge oblike pritiska. U tom smislu "snajperist" je u pojedinim sredinama postao mnogo više od vojne oznake – postao je dio šireg jezika ratne sumnje kojim su pojedini civili identificirani kao potencijalni neprijatelji.

/ *A poslije rata?*

I nakon što je rat prošao mržnja i nesnošljivost prema Srbima nije nestala; štoviše, čini se da se u nekim aspektima i povećala. Poslijeratni period bio je i u Zagrebu, kao i u ostalim sredinama gdje su Srbi živjeli tijekom rata, a koji su se nalazili pod kontrolom hrvatskih vlasti, vrlo težak za pripadnike srpske nacionalne manjine. U tome periodu, iako u najvećem broju slučajeva Srbi u velikim gradovima više nisu životno ugroženi, ali nastavljaju se diskriminacija, segregacija i stigmatizacija, što dovodi do pojačane etnomimikrije. Kazivačica iz D., sada u Zagrebu, prisjeća se svojih iskustava iz vremena nakon Domovinskog rata:

> Na studij u Zagreb sam otišla 1996. godine. Moja prijateljica J....., bila je nacionalno miješana, aplicirala je na stipendiju grada Ogulina. Oni su je odbili i unatoč apelima razrednika

nisu joj dali stipendiju. Razrednik je tada napisao članak u kojem je stajalo da nećemo samo otjerati Jovu i Radu, već i Franju i Josipa. Kada sam išla u Zagreb majka mi je govorila upiši ti u dokumente da si Hrvatica, papir sve trpi. Nisam joj ništa odgovorila. Kada sam kupila indeks u njega sam najprije napisala da sam Srpkinja. Poslije sam skrivala indeks, da nitko ne sazna, da produžim neznanje. Tata je bio umirovljenik, bili smo siromašni. Onda u domu su kolegice izjavile mojoj cimerici: "Znaš ti D. da ti je cimerica Srpkinja?" Ona im je odgovorila: "Znam, i ja sam." Uvijek sam sama nosila indeks na potpis. Kolegica se šokirala kada je vidjela da sam Srpkinja u indeksu. Kao da sam čudnovati kljunaš. Pitala me je: "Po kome si ti Srpkinja?" "Po oboje", odgovorila sam joj. Sjećam se kada smo išli na Bijele stijene na izlet. U busu sam sve pozdravljala budući da sam znala te ljude. Jedna kolegica je rekla: "Divan kraj, ali svi imaju čudna imena." Kada sam joj rekla da su to Srbi i da sam ja odavde pitala me je: "Kaj si i ti Srpkinja?" Kada smo prolazile pokraj ruševina crkve u J. nisam ništa objašnjavala. Nisam bila ekstremno diskriminirana. Međutim, prvi radni odnos mi je bio u Vrbovcu. Nije bilo kod mene nacionalizma, već sam željela čuvati svoj identitet kojeg se ne želim odreći. U našoj kući prošle su generacije, četiri razne vojske su prošle kroz našu D. i u njima smo služili. Ovdje smo od 1600. godine. U Vrbovcu me matematičarka nije željela pozdraviti. Jedna me je djevojka uzela pod svoje. Ona je bila Bošnjakinja. Matematičarka te ne voli i rekla je: "Što niste mogli naći nekog našeg?" To me je kuražilo i jačalo. Sjećam se prilikom jednog sportskog događaja kada su Hrvatima Srbi zabili u posljednjoj sekundi tricu. Mislila sam da će se srušiti studentski dom. Govorili su: "Sada ćemo ih klati."

Etnomimikrija i asimilacija, osobito među mlađim generacijama i onima koji su potjecali iz nacionalno mješovitih brakova, u velikim gradovima Hrvatske uzela je u to vrijeme uvelike maha. Srbi u velikom broju ne žele biti Srbi, odnosno skrivaju svoj nacionalni, rjeđe vjerski identitet. Najveći broj njih smatra da im je lakše izjasniti se kao pripadnici većinskog naroda (osobito ako su iz nacional-

no mješovitog braka), a ukoliko ih ime i prezime ne odaju, često ne spominju svoj nacionalni identitet koji im može donijeti samo probleme i neugodnosti. Kazivači su itekako svjesni bremena koje nose čuvajući svoje korijene i podrijetlo. Također su svjesni toga da čuvanjem svoje nacionalnosti i vjeroispovijesti čuvaju i uspomenu na svoje pretke. Iako je u velikim gradovima lako sakriti svoj nacionalni identitet kazivači su bili spremni biti označeni, diskriminirani i izolirani zato da očuvaju svoju nacionalnost i u najtežim vremenima.

Kazivač rođen u Zagrebu (1973.) govori o razini etnomimikrije među Srbima u Zagrebu i Hrvatskoj:

> I sada ima puno onih koji su Hrvati, a prije su bili Srbi ili Jugoslaveni. Imam i rođaka koji su Srbi, ali se izjašnjavaju kao Hrvati. Ima i mnogo Srba koji su djeci dali ime Frane, Ante i slično, valjda zato da se sakriju.

Kazivač rođen u Zagrebu (1968.)

> Moji starci su Srbi, pa sam i ja Srbin i ne mogu biti ništa drugo. Moj prijatelj Dušan kojem su ubili staroga je neopredijeljen. "Ne možeš pobjeći od svojega identiteta, zoveš se Dušan", kažem mu. Ima još mnogo onih koji se skrivaju. Moraš biti jako dobar s nekim da ti prizna da je Srbin. Dugo im treba da kažu na primjer: "I meni je majka Srpkinja."

Ponekad se čini da Srbi u gradovima žele ne samo sakriti svoj nacionalni ili vjerski identitet, već ga i zaboraviti. I druženje s drugim Srbima koji drže do nacionalnog i vjerskog identiteta postaje problematično, spominjanje toga identiteta u većoj skupini ljudi dovodi do stvaranja neugode kod onih koji žele skrivati svoju nacionalnost. Mnogi Srbi pred svojom djecom taje svoj nacionalni identitet, odnosno predstavljaju im kao da taj dio identiteta uopće nije važan.

> Srba je u Zagrebu sve manje. Ekipa se asimilira, udaju se ili ožene. Stariji umiru, sela umiru. U Zagrebu ima mnogo ljudi iz Srbije i iz drugih strana. Tu ima 12.000 Srba, a mi okupljamo u Vijeću oko 500 ljudi. Ne postoji način da dopreš do ostalih. Ima jako uglednih građana, ali ne žele sudjelovati u zajednici i ne žele se uključiti u bilo kakav događaj.

Između popisa stanovništva 1991. i 2001. godine došlo je do izrazitog smanjenja broja osoba koje su se u Zagrebu izjasnile Srbima. Dok je u proljeće 1991. u Zagrebu živjelo 44.384 Srba, deset godina poslije njihov je broj iznosio 18.811. Riječ je, dakle, o padu od više od polovice predratnog broja pripadnika srpske

zajednice. Takva promjena ne može se objasniti samo jednim uzrokom, nego je posljedica više međusobno povezanih procesa koji su obilježili razdoblje raspada Jugoslavije, rata i prvih poslijeratnih godina.

Prije svega, velik broj Srba napustio je Zagreb tijekom rata. Dio stanovništva iselio se zbog neposrednog straha za vlastitu sigurnost, prijetnji, diskriminacije, gubitka zaposlenja, gubitka stanarskih prava i opće atmosfere nesigurnosti. Za razliku od područja zahvaćenih izravnim ratnim djelovanjima, gdje je stanovništvo bilo izloženo vojnom nasilju i razaranju, Srbi u Zagrebu često su živjeli u okolnostima svakodnevnog pritiska, neizvjesnosti i osjećaja da njihova nacionalna pripadnost može postati razlogom društvene izolacije ili otvorenog progona. Mnogi su stoga otišli iz grada tijekom 1991. i 1992. godine, najčešće u Srbiju, Bosnu i Hercegovinu ili u treće zemlje, a dio njih se nakon završetka rata više nije vratio.

Drugi važan razlog velikog pada broja Srba treba tražiti u promjeni načina nacionalnog izjašnjavanja. Rat i nacionalna homogenizacija snažno su utjecali na pitanje identiteta. Osobe iz nacionalno mješovitih brakova, kao i dio stanovništva koji se ranije izjašnjavao kao Jugoslaveni, nakon raspada Jugoslavije našle su se pred novim pitanjima pripadnosti. Dio osoba srpskoga podrijetla na popisu stanovništva 2001. više se nije izjasnio kao Srbin, nego kao Hrvat, regionalno ili nacionalno neopredijeljena osoba odnosno nije želio javno iskazati svoju nacionalnu pripadnost. Kod dijela stanovništva na to su utjecali dugotrajniji procesi asimilacije, dok je kod drugih riječ bila o svojevrsnoj etničkoj mimikriji, odnosno izbjegavanju javnog isticanja identiteta koji je tijekom devedesetih godina mogao imati negativne društvene posljedice.

Treći proces koji treba uzeti u obzir jest demografska struktura srpske zajednice. Dio starijeg stanovništva preminuo je tijekom desetljeća između dvaju popisa, dok su mlađe generacije često bile sklonije slabijem isticanju nacionalnog identiteta svojih roditelja i predaka. To je posebno bilo izraženo u urbanom prostoru poput Zagreba, gdje su nacionalno mješoviti brakovi bili česti, a asimilacijski procesi znatno snažniji nego u sredinama s kompaktnijim srpskim stanovništvom. Djeca iz takvih obitelji mogla su se nakon 1991. izjašnjavati drukčije od svojih roditelja ili uopće ne pridavati veću važnost nacionalnoj pripadnosti.

Stoga se veliki pad broja Srba u Zagrebu između 1991. i 2001. ne može promatrati isključivo kao posljedica fizičkog iseljavanja stanovništva. Jednako je važno razumjeti promjene koje su se dogodile na razini identiteta i nacional-

nog izjašnjavanja. Rat je za dio stanovništva značio odlazak iz grada, ali je za one koji su ostali često značio povlačenje nacionalnog identiteta iz javne sfere. Upravo zbog toga statistički pad broja Srba ne pokazuje samo smanjenje jedne populacije u brojčanom smislu, nego svjedoči i o dubokoj promjeni položaja, vidljivosti i načina očuvanja srpskog identiteta u Zagrebu tijekom devedesetih godina 20. stoljeća.

/ Zaključak

Istraživanje položaja Srba u Zagrebu pokazuje koliko su od početka devedesetih godina do završetka rata radikalne promjene političkog i društvenog okruženja duboko zahvatile jednu dotad brojnu i u urbanom životu grada dobro integriranu zajednicu. Sudbine kazivača svjedoče o tome da se iskustvo rata nije svodilo isključivo na izravna ratna djelovanja. Za velik dio zagrebačkih Srba rat je predstavljao naglu i često traumatičnu promjenu svakodnevice: ljudi koji su desetljećima živjeli, školovali se i radili u Zagrebu, često u nacionalno mješovitim sredinama i obiteljima, našli su se u okolnostima u kojima je njihova nacionalna pripadnost iz privatne činjenice postala javni znak prema kojem su mogli biti prepoznati, obilježeni i diskriminirani.

Usmeni iskazi prikupljeni u ovom istraživanju potvrđuju da se položaj Srba u Zagrebu ne može promatrati jednodimenzionalno. Iskustva pojedinaca bila su različita i ovisila su o njihovoj dobi, društvenom položaju, zanimanju, obiteljskim i prijateljskim vezama, stupnju vidljivosti nacionalnog identiteta te sredini u kojoj su živjeli i radili. Neki su rat preživjeli uz snažnu potporu prijatelja, susjeda i kolega hrvatske nacionalnosti, dok su drugi doživjeli prijetnje, vrijeđanja, gubitak zaposlenja, gubitak stanarskih prava, policijska ispitivanja, fizičko nasilje ili odlazak iz grada. Upravo ta raznolikost iskustava pokazuje složenost svakodnevice u ratnom Zagrebu i upozorava na potrebu izbjegavanja pojednostavljenih slika o međunacionalnim odnosima tijekom rata.

Ipak, pojedinačni iskazi, zajedno s dokumentacijom nastalom u ratnom razdoblju, jasno upućuju na postojanje sustavne atmosfere straha i nesigurnosti koja je posebno pogađala srpsko stanovništvo. Ubojstva civila, nestanci, hapšenja, zlostavljanja, miniranja kuća i stanova, otpuštanja s radnih mjesta, deložacije i različiti oblici javne i privatne stigmatizacije ostavili su dugotrajne posljedice ne samo na neposredne žrtve i njihove obitelji nego i na cijelu zajednicu. Ratno

iskustvo nije se, dakle, iscrpilo u pojedinačnim događajima, nego je djelovalo i kao snažan mehanizam društvene promjene koji je ubrzao iseljavanje, povlačenje u privatnost, prikrivanje identiteta i prekid brojnih društvenih veza.

Posebno je važno uočiti da je upravo urbani karakter Zagreba imao dvojako značenje za Srbe koji su u njemu živjeli. S jedne strane, grad je omogućavao veću anonimnost, mješovitost društvenih kontakata i lakše prikrivanje nacionalne pripadnosti. S druge strane, upravo je ta mogućnost anonimnosti pridonijela procesima etnomimikrije i asimilacije. Za razliku od ruralnih sredina, gdje su zajedničko podrijetlo, obiteljske veze, vjerske institucije i teritorijalna koncentracija stanovništva često omogućavali očuvanje snažnije zajedničke svijesti, u velikom gradu nacionalni identitet mogao je postupno postati nevidljiv, privatiziran ili potpuno potisnut. Procesi asimilacije i etnomimikrije, osobito izraženi među mlađim generacijama i osobama iz nacionalno mješovitih brakova, stoga predstavljaju jednu od najvažnijih dugoročnih posljedica ratnog razdoblja. Kazivači istodobno svjedoče o snažnoj svijesti o podrijetlu i potrebi očuvanja identiteta, ali i o činjenici da dio pripadnika zajednice svoj identitet skriva ili ga ne prenosi na potomke.

U tom smislu rat je za zagrebačke Srbe imao i duboke demografske posljedice. Prema podacima iznesenima u radu, u Zagrebu je u proljeće 1991. živjelo 45.054 Srba, dok je tijekom rata dio stanovništva iselio iz grada zbog prijetnji, gubitka zaposlenja, stanarskih prava i opće nesigurnosti. Smanjenje brojnosti zajednice nije, međutim, bilo posljedica samo fizičkog odlaska stanovništva. Ono je bilo povezano i s promjenama načina nacionalnog izjašnjavanja, asimilacijom i etnomimikrijom, što dodatno otežava razumijevanje stvarnih razmjera promjena kroz isključivo statističke pokazatelje.

Ovaj rad stoga predstavlja prilog ne samo povijesti Srba u Zagrebu tijekom Domovinskog rata nego i širem razumijevanju načina na koji rat mijenja identitete, međuljudske odnose i svakodnevni život. Posebna vrijednost usmene povijesti upravo je u tome što omogućuje uvid u iskustva koja službeni dokumenti najčešće ne bilježe: osjećaj straha, nelagodu pri izgovaranju vlastitog imena, prekid prijateljstava, šutnju kolega, potrebu da se dokazuje vlastita lojalnost, ali i primjere solidarnosti, pomoći i osobne hrabrosti. Sjećanja pritom ne treba promatrati kao jednostavan i neproblematičan prijenos prošlosti. Ona su subjektivna, oblikovana kasnijim iskustvima i protokom vremena, ali upravo kao takva predstavljaju vrijedan izvor za razumijevanje načina na koji pojedinci i zajednice pamte proživljenu prošlost.

Nakon više od tri desetljeća od početka rata, istraživanje ove teme ima i važnu društvenu dimenziju. Iskustva zagrebačkih Srba tijekom rata još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri uključena u širu kulturu sjećanja hrvatskoga društva. Riječ je o dijelu povijesti Zagreba koji se ne može razumjeti isključivo kroz političku i vojnu povijest Domovinskog rata. Potrebno ga je promatrati i kroz perspektivu svakodnevice običnih ljudi, manjinskog stanovništva i onih koji su rat doživjeli daleko od bojišnice, ali su njegove posljedice osjećali u vlastitim stanovima, na radnim mjestima, u školama, susjedstvima i obiteljima.

Buduća istraživanja trebala bi ovu temu znatno proširiti, uključujući veći broj kazivača, različite generacije, pripadnike nacionalno mješovitih obitelji, osobe koje su tijekom rata napustile Zagreb te one koji su nakon rata u grad doselili. Jednako je važno sustavnije povezati usmenu povijest s arhivskim gradivom, sudskim spisima, novinskim izvorima i dokumentacijom institucija koje su se bavile zaštitom ljudskih i manjinskih prava. Tek bi interdisciplinarni pristup, koji bi uz povijest snažnije uključio sociologiju, politologiju, demografiju i istraživanja kolektivnog pamćenja, mogao pružiti potpuniju sliku promjena kroz koje je prošla srpska zajednica u Zagrebu.

Na kraju, sudbina Srba u Zagrebu između 1991. i 1995. godine pokazuje da rat ne završava prestankom oružanih sukoba. Njegove posljedice nastavljaju djelovati kroz promijenjenu demografsku strukturu, oslabljene društvene mreže, narušeno povjerenje, prijenos ili neprenošenje identiteta na mlađe generacije te kroz selektivno i često nedovoljno razvijeno javno sjećanje. Upravo zato bilježenje ovih iskustava nije samo znanstveni zadatak nego i važan doprinos očuvanju sjećanja na dio zagrebačke prošlosti koji bi bez svjedočenja svojih sudionika mogao ostati nedovoljno poznat ili potpuno prešućen. Otvaranje prostora za takva sjećanja ne znači relativizaciju bilo čijih ratnih iskustava ili stradanja, nego pridonosi potpunijem i odgovornijem razumijevanju složene prošlosti grada i društva u kojem su Hrvati i Srbi, unatoč ratnim podjelama i traumama, dijelili i nastavljaju dijeliti isti urbani prostor.

/ *Literatura*

Bilandžić, D. 1999. *Hrvatska moderna povijest*, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb.

Damjanović, D. 2020. *Saborni hram Preobraženja Gospodnjeg i baština Srpske pravoslavne crkvene općine Zagreb*, Srpska

pravoslavna crkva: Eparhija Zagrebačka, Crkvena opština Zagreb, Zagreb.

Faber, M. 2026. Snajperisti u hrvatskim gradovima 1991. godine: stvarne posljedice jedne fantomske prijetnje u: *Tragovi: časopis za hrvatske i srpske teme*, god 9, br. 1: 7—51.

Izravni demografski gubici Karlovačke županije u Domovinskom ratu (prilozi za istraživanje demografskih gubitaka Karlovačke županije koji su posljedica ratnog djelovanja od 1991. do 1995. godine, Memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb.

Juzbašić, Ž. 2009. *Srpsko pitanje i hrvatska politika. Svjedočanstva i dokumenti 1990. — 2000.*, Prometej. Zagreb.

Maras Kraljević, J. 2021. Velikosrpska agresija i Vukovar 1991. Od ideje do rata u: *Rat, ljudi, brojevi – Vukovar 1991. i danas*. Državni arhiv u Vukovaru, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Vukovar.

Marijan, D. 2017. *Hrvatska 1989. — 1992. Rađanje države*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb.

Medaković, D. 2004. *Srbi u Zagrebu*, Prometej. Novi Sad.

Mitrović, M. 2003. Etničko čišćenje Srba iz Zagreba 1992. — 1994. godine (Po oralnoj istoriji) u: *Tokovi istorije*, sv. 3—4: 89—97.

Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske : 1880. — 1991. po naseljima / 1998. (priredili Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić ; izrada zemljovida Dragutin Platužić). Državni zavod za statistiku. Zagreb.

Opačić, T. 2014. *Aleksandra Zec (uz projekt Olivera Frljića)*, HKD Teatar Međunarodni festival malih scena, Rijeka.

Radelić, Z. 2006/2008. *Hrvatska u Jugoslaviji. Od zajedništva do razlaza, 1945. — 1991.*, Školska knjiga/Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga / Hrvatski institut za povijest, Zagreb.

Roksandić, D. 1991. *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb.

Rašeta, B. 1998. Slobodni tjednik i Srbi u Hrvatskoj, *Ljetopis SKD Prosvjeta*, 3, 140—156.

Škiljan, F. 2020. *Sjećanje nacionalnih manjina na sudjelovanje u Domovinskom ratu*, Koordinacija vijeća i predstavnika nacionalnih manjina Grada Zagreba, Zagreb

Špegelj, M. 2001. *Sjećanje vojnika*. Znanje: Zagreb.

Vitković, D. 1985. *Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu*. Srpska pravoslavna eparhija Zagrebačko-ljubljanska. Zagreb.

Neobjavljeni rukopisi:

Lasić, I. *Potpis za otpis, Kratki pregled etničko-ideološkog uništavanja knjiga u Hrvatskoj nakon 1991. godine*, neobjavljeno.

Munjin, B. *Otpuštanja Srba s posla*, neobjavljeno.

Mrežni izvori:

Dossier: Zločini nad Srbima – Portal Novosti. Pristupljeno 20.veljače 2026.

Jutarnji list – Manolić: 'Državni vrh je znao za odvođenje civila na Velesajam! Merčep je Tuđmanu otkrio tko je ubio obitelj Zec'. Pristupljeno 20. travnja 2026.

Nestali – Nestale osobe. Pristupljeno 16.veljače 2026.

Tajne zaboravljenih slučajeva: Ovi ljudi su odavno ubijeni. Krv je tekla ulicama, a ubojice nikada nisu otkrivene – Velika Gorica Online. Pristupljeno 11. ožujka 2026.

'Tukli su me, vješali i spajali na akumulator' – Net.hr. Pristupljeno 10. veljače 2026.

www.dzs.hr.

Zločin bez kazne: Svi propusti pravosuđa i politike u slučaju ubojstva obitelji Zec – Večernji.hr. Pristupljeno 18. travnja 2026.

Tiskovine:

– Bilten SDF-a, broj 1, 18. ožujka 1992.
– Bilten SDF-a. broj 2, jun 1992.
– Bilten SDF-a, broj 3, decembar 1992.
– Intervju sa Živkom Juzbašićem, *Vjesnik*, 26. siječnja 1992.
– Kraš sladi četnike, *Slobodni tjednik*, 4. ožujka 1992.
– *Večernji list*, 29. veljače 1992.
– *Vjesnik*, 2. veljače 1992.

FILIP ŠKILJAN

Serbs in Zagreb, 1991 — 1995: A Contribution to the Culture of Memory

This paper contributes to the study of the status and perspectives of Serbs in Zagreb – spanning the socialist period, the dissolution of Yugoslavia, and the conclusion of the Croatian War of Independence – with a particular focus on daily life, discrimination, wartime suffering, migration, and shifts in national identity. The research is based on the oral history method, utilizing accounts from members of the Serb community in Zagreb collected in 2025. These accounts are cross-referenced with documentation and testimonies from the war period itself, most notably the bulletins of the Serb Democratic Forum (Srpski demokratski forum).

The paper demonstrates how the position of Zagreb's Serbs underwent a radical transformation during the early 1990s. National identity – which, in the daily life of socialist Zagreb, was often not a decisive factor in social relations – became a salient marker by which individuals were identified and subjected to discrimination. The narrators' accounts detail instances of dismissal from employment

and workplace demotion, complications regarding citizenship, the loss of housing rights, threats, police interrogations, acts of violence, the bombing of property, and departures from Zagreb. At the same time, these individual testimonies also reveal instances of solidarity and support offered by Croatian friends, neighbors, and colleagues. Special attention is given to the demographic decline of the Serb community, as well as the processes of "ethnomimicry" and assimilation. The paper demonstrates that the decline in the number of Serbs was not solely the result of wartime emigration, but also of shifts in ethnic self-identification – particularly among younger generations and individuals from ethnically mixed marriages. It concludes that the consequences of the war did not cease with the end of armed conflict; rather, they persisted through an altered demographic structure, the weakening of social networks, eroded trust, and the concealment or non-transmission of ethnic identity. Consequently, this research contributes to an understanding of the everyday lives of Serbs in Zagreb and their place within the culture of remembrance regarding an exceptionally turbulent period – a time marked by dramatic demographic and social shifts, as well as profound changes in the community's sense of security and future prospects.

KEYWORDS: *Serbs in Zagreb; Homeland War; oral history; culture of remembrance; ethnomimicry; assimilation; discrimination; ethnic identity*